

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту
Д.10.09.395.Ведомстволор аралык диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда

УДК : 372.881.1(575.2)(043.3)

ГУЛЬНИСА ЖАМАЛ

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ДАСТАНЫНЫН
КЫТАЙДА ИЗИЛДЕНИШИ

Адистиги: 10.01.01 – Кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК-2010

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек Гуманитардык университетинин
Кыргыз адабияты кафедрасында аткарылган

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору,
профессор **Л.Үкүбаева**

Расмий оппонеттер: филология илимдеринин
доктору **Ж.Бакашова**
филология илимдеринин
кандидаты **Э.Сабитова**

Жетектөөчү мекеме: Нарын мамлекеттик университетинин
кыргыз адабияты кафедрасы

Диссертация 2010-жылы « 25 » июнда саат « 15:00 » Жусуп Баласагын атындагы кыргыз улуттук университети КР УИАнын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу түзүлгөн филология илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражасын ыйгаруучу Д.10.09.395 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги:720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси 265 -а.

Автореферат 2010-жылдын _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,

Филология илимдеринин кандидаты, доцент

А.Кадырмамбетова

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Теманын изилдениш тарыхы. Кытайда «Куттуу билим» дастаны жөнүндөгү изилдөө иштери 50-60-жылдарда башталган. Профессор маркум Абдушүкүр Мухамметиминдин 1956-жылы “Шиңжаң институту” журналына жарыяланган «Уйгур элинин XI кылымдагы 2 залкар аалымы» деген макаласы Кытайда бул жагынан жарыяланган эң алгачкы макала болуп эсептелет. «Куттуу билим» жөнүндөгү системалуу жана маанилүү эмгектер жыйырманчы кылымдын 80-жылдарынан кийин гана жогорку толкунга көтөрүлдү.

Теманын актуалдуулугу:

Кытай аалымдарынын «Куттуу билим» дастанынын изилдениш тарыхы Кытай «Куттуу билим» таануу чөйрөсүнүн өнүгүү баскычын көрсөтүп бере алат. Бир гана өкүнүчтүү жери Кытай аалымдары «Куттуу билим» дастанын изилдөөдө, белгилүү бир ийгиликтерди жараткан болсо да бүгүнкү күнгө чейин Кытайда «Куттуу билим» дастанын илимий жактан изилдөө тарыхы системага келтирилип, аалымдардын «Куттуу билим» туурасындагы илимий көз караштарына баа бериле элек. Эл аралык илим чөйрөсүнө алардын пикирлери системалуу түрдө тааныштырылбай келет. Ал эми Кыргызстанда Кытай илимпоздорунун “Кут билим” жөнүндөгү изилдөөлөрүнүн бири да которулуп, жарыяланган эмес. Биз Кытай аалымдарынын «Куттуу билим» дастанын изилдөө боюнча жарыяланган 396 макала, 15 атайын жазылган илимий эмгектерин чогулттук. Мунун ичинде чет эл жана Кытай аалымдарынын «Куттуу билим дастанынын изилдөө абалын тааныштыруу боюнча үч макала бар (уйгур тилинде эки, кытай тилинде бир). Мындай “Кыскача тааныштыруудан” толук маалымат алууга мүмкүн эмес. Себеби Кытай «Куттуу билим» дастанын изилдөө иштери канчалаган бороон чапкындарды баштан кечирип, жарым кылымдан көп убакытты өз ичине алган, балалык доордон орто жашка өтүп бышып жетилди. Айрыкча, 1984-жылдан бүгүнкү күнгө чейинки жаралган ийгиликтер ага чейинки 30 жылдык ийгиликтерден дагы аша түштү. Кытай аалымдары бул чыгарма жөнүндө ошончо көп машакаттуу изилдөө натыйжаларын жарыялашкан болсо да, алардын дээрлик көбү Кытайдан башка мамлекеттеги адамдарга маалым эмес. Ошон үчүн, биз топтогон материалдарга таянып олтуруп, «Куттуу билим» дастанын Кытайда изилдениш абалы, илим чөйрөсүндө талаш-тартыш туудурган маселелер боюнча изилдөө жүргүзүү менен аларды Кыргызстандык илими чөйрөсүнө жеткирүү маселесин колго алдык жана ушунун өзү теманын актуалдуулугуна негиз берет деген пикирдебиз.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Биздин диссертациялык ишибиздин максаты Кытайдагы «Куттуу билим» дастанын изилдөөгө арналган илимий эмгектер менен Кыргызстандыктарды тааныштыруу, Кытайдагы атактуу билик таануучулардын ой-пикирин анализге алуу менен аларды обективдүү баалоо, алардын көз караштары менен чет элдик илимпоздордун пикирлерин салыштырып изилдөө чыгуу, бул - илимий иштин негизги максаты болду. Жогорудагы максатты ишке ашыруу үчүн изилдөөдө төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

1. *«Куттуу билим» дастанынын Эл аралык деңгээлде изилдөө ишине токтолуу менен алардагы талаш-тартыш пикирлерге анализ жасоо менен аларга карата жекече көз карашты илимий негизде билдирүү.*

2. *Кытайда «Куттуу билим» дастанын изилдөө этаптарына иликтөө жүргүзүү.*

3. *Кытай аалымдарынын «Куттуу билим» чыгармасы боюнча жазылган эмгектерине илимий анализ жүргүзүү.*

4. *Кытай аалымдарынын «Куттуу билим» дастанындагы адабий маселелер боюнча көз караштарын иликтеп, алардын бул багыттагы илимий пикирлерин системалаштырып, тааныштыруу аларга карата өз ойлорубузду билдирүү милдети коюлду.*

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы: биринчиден, Кытай аалымдарынын «Куттуу билим» жөнүндөгү илимий эмгектери биринчи жолу Кыргызстанда колго алынып, системалаштырылып, алар тууралуу биринчи жолу илимий негизде пикир айтуу аракети болгондугу менен; экинчиден, бул илимий эмгекте Кытайдагы аалымдардын изилдөө ийгиликтери менен биринчи жолу чет элдик изилдөөчүлөрдүн алардын ичинде Кыргызстандык “Кут билим” таануучулардын көз караштары өз ара салыштырылуунун негизинде «Куттуу билим» дастанын изилдөөдө чечилбей келген талаш-тартыштуу маселелерге карата концептуалдуу пикирлер айтылышы менен аныкталат. Бул илимий эмгек 54 жылдын ичинде Кытай «Куттуу билим» дастанын изилдөөдө жаралган натыйжаларды доор өзгөчөлүгү менен бирге атайын караган, Кытай «Куттуу билим» изилдөөнүн өнүгүү тарыхын терең жана ар тараптуу түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн, кыргыз адабият таануу илиминдеги алгачкы иш болуп эсептелет.

Изилдөөнүн пратикалык мааниси Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктарын Кытай Эл республикасы жана Кыргызстандагы «Куттуу билим» боюнча изилдөө иштерин мындан ары да тереңдетип жүргүзүүгө, ЖОЖдордо Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанын окутууда жана Кыргыз адабиятынын тарыхын жазууда, ошондой эле дүйнөлүк “Кутбилим” таануу илимине пайдаланууга болот.

Изилдөө объектиси: Эң негизги материал албетте, «Куттуу билим» дастанынын Кытайдагы 1956-жылдан азыркы күнгө чейинки жарыяланган илимий эмгектери. Ага кошумча чет элдик аалымдардын «Куттуу билим» жөнүндөгү илимий эмгектери. Бул жааттагы материалдарды негизинен Түркия жана СССР мезгилиндеги илимий изилдөөлөр жана Кыргызстан аалымдарынын илимий эмгектери түзөт.

Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөндөгү методдор колдонулду: Салыштыруу методу. Иште Кытай аалымдарынын ар кайсы доор баскычындагы илимий изилдөөлөрү айрыкча, уйгур, Кытай аалымдарынын пикирлерин бир-бирине салыштыруу аркылуу Кытайда «Куттуу билимдин» изилдениш өзгөчөлүгүн көрсөтүүгө аракет жасалды. Экинчи тараптан, Кытай аалымдарынын көз караштары менен чет эл аалымдарынын көз караштарын салыштыруунун натыйжасында Кытай «Куттуу билим» дастанын изилдөөдө орун алып келген кемчиликтерди аныктап, мындан кийинки изилдөө иштеринин дагы үнөмдүү жана так болушу көздөлдү.

Кабар жыйноо методу. Тема үчүн материал топтоо мезгилинде, Кытай «Куттуу билим» дастанын изилдеген авторлор менен жолугушуп, алар менен пикир алышууга аракети жүрдү.

Коргоого сунуш кылган жоболор:

1. *Кытай аалымдардын «Куттуу билим» дастанынын изилдөө иштерин жүргүзүүнүн тарыхый өнүгүшү, өзгөчөлүктөрү, жетишкендиктери, кемчилдиктери жана азыркы учурдагы абалы.*

2. *«Куттуу билим» дастанынын мүнөзү, тили жана жазылган доору, мыйзам идеясы, адеп таануу жана маданий булагына тиешелүү изилдөөлөр. Кытайдагы атактуу билик таануучулардын бул маселелер жөнүндөгү ой-пикирин анализге алуу менен аларды объективдүү баалоо.*

3. *«Куттуу билим» дастанын адабий чыгарма катары караган изилдөөлөргө анализ.*

4. *Кытай аалымдардын «Куттуу билим» дастаны жөнүндөгү изилдөөлөрдү иликтөөнүн Эл аралык Түркология илимине кошкон салымы.*

Иштин апробациясы: Диссертация К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин кыргыз адабияты кафедрасында даярдалган. Диссертациянын негизги жыйынтыктары Бишкек шаарында «Куттуу билим» дастаны жана “Диван лугат-ит Түрк ”

боюнча өткөрүлгөн үч жолку Эл аралык илимий конференцияларда илимий доклад катары окулду¹. Тема боюнча диссертанттын 10 макаласы жарык көрдү.

Иштин түзүлүшү: Диссертациялык эмгек киришүү, үч негизги бөлүмдөн, корутунду, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Иштин кыскача мазмуну

Киришүү бөлүмүндө иштин актуалдуулугу, максаты, милдети, анын объектиси, предмети, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого коюлган негизги жоболор баяндалды.

Ишибиздин биринчи бөлүмү “«Куттуу билим» дастанын дүйнөлүк илимде жана Кытайда изилдөөнүн абалы” деп аталат, ал бир канча бөлүмчөлөрдөн турат.

“Эл аралык деңгээлде «Куттуу билимдин» изилдениши” – деп аталган биринчи бөлүмчөдө «Куттуу билимдин» Эл аралык деңгээлде изилденишине обзор берилди.

«Куттуу билим» Эл аралык илим тармагында биринчи жолу франциялык чыгыш таануучу Амадей Жобердин 1823-жылы “Азия” журналына жарыяланган Вена нускасы боюнча «Куттуу билимдин» үлгүлөрүн жарыялашы жана ал боюнча көлөмдүү кабары аркылуу белгилүү болду. Амадей Жобертен кийин Венгрия, Россия жана Советтер Союзу, Түркия, Америка, Кыргызстан сыяктуу элдердин илимпоздору «Куттуу билимди» которуу, бастыруу жана тааныштырууда көптөгөн кызматтарды иштешти. Булардын ичинде В.В.Радлов баштаган Россия жана Советтер Союзунун аалымдары, Рашид Рахмиди Арат баштаган Түркия аалымдарынын көрсөткөн тырышчаактыгы өзгөчө мактоого татыктуу.

1890-жылдан 2008-жылга чейин 100 жылдан ашык убакыт ичинде Россия жана Советтер Союзунун курамандагы өлкөлөр «Куттуу билим» дастаны тууралуу изилдөө иштерин токтотпой келди. «Куттуу билим» дастанын изилдөө менен таанылган В.В.Радлов, В.В.Бартольд, С.Е.Малов, Э.Р.Тенишев, А.Н.Кононов, А.А.Валитова, Э.Н.Нажип, И.В.Стеблева, В.У.Махмуров, К.Каримов, К.Артыкбаев, З.Эралиев, А.Нарынбаев өндүү окумуштуулардын тобу түзүлдү. Булардан бөлөк дагы Мухаммад Нуриза, Масуди, Мурат Хамраев, Хожо Ахмет, Сайду Вакасов, Салих Муталипов, Самут Моллаев сыяктуу окумуштуулар «Куттуу билим» боюнча энциклопедияларга, колдонмолорго, китептерге көптөгөн макалалар жазышты, жарыялашты. В.В.Радлов 1890-1910-жылга чейин, 22 жыл ичинде, «Куттуу билим» дастанынын Вена нускасы жана анын кошумчасы, Каир нускасы, славян жазуудагы нускасы жана немис тилиндеги толук котормосун басмадан чыгарды. В.В.Радлов «Куттуу билим» дастанын которуу, басмадан чыгаруу жана терең изилдөөгө салымын кошуп, илимде маанилүү бир тарыхый баскычты жараткан. А.А. Валитова «Куттуу билим» таанууда биринчилерден болуп тарых таануу багытына жол ачты.

Кыргызстандын гуманитардык илиминде алгачкылардан болуп, Жусуп Баласагын бабабыз жашаган доор, анын кереметтүү дастаны, «Куттуу билим» тууралуу өзүнүн алгачкы салмактуу пикирин билдирген окумуштуу академик А.Алтымышбаев болгон, - дейт кыргыз окумуштуусу З.Эралиев². З.Эралиевдин пикири боюнча академик А.Алтымышбаев өзүнүн “Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии” (Фрунзе, Илим, 1985) деген

¹ ① “Жусуп Баласагын жана анын идеяларынын азыркы учурдагы орду” аттуу Эл аралык конференция. - 2005. -26-май./Эл аралык Ататүрк-Алатоо университетинде/.

② Жусуп Баласагындын ой-пикирлери жана азыркы учур. - 2006. - 8-июнь. /Эл аралык Ататүрк Алатоо университетинде/.

③ “Кашкарлык Махмут жана Түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы» аттуу Эл аралык конференция. -2007. -26-апрель. /Эл аралык Ататүрк-Алатоо университетинде/.

² Эралиев З. Жусуп Баласагын. –Б.: - 2000. – 30-б.

эмгегинде “Жусуп Баласагындын көз карашы”, айрым анын байкоолору тууралуу туура эмес жазылган эмгектерди сындап, айрым илимий жактан туура эмес бүтүмдөргө бөгөт койгон”³. 1985-жылы Азиз Нарынбаев, А.Касымовдор да “Бабаларыбыздан калган мурас «Куттуу билимдин» жаңы басылмасы” деген макаласын жарыялашты. кылымга келгенде, кыргыз аалымдарынын бул жөнүндөгү изилдөөлөрүндө чоң илгерилөө болду. Алсак, З.Эралиевдин «Жусуп Баласагын» (Б.2000), Н.Турдубаеванын «Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны» (Б.2006), А.Садыковдун «Кутадгу билиг» - «Куттуу билим» - рухий дөөлөт» (Б.2007), А.Абдыразаковдун «Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны»(Б.2009)ж.б эмгектер жарыяланып, аларда «Куттуу билим» чыгармасы жөнүндө кеңири сөз кылынган.

Диссертацияда жогоруда аты аталган окумуштуулардын эмгектеринде «Куттуу билим» кайсы аспектен каралгандыгы тууралуу да кеңири сөз жүрөт.

Жогорудагы илимий эмгектер «Куттуу билимге» текстологиялык изилдөө жүргүзүүгө, «Куттуу билимдин» мүнөзү, тили жана формасы жөнүндө пикир алмашууга, «Куттуу билимдин» мүнөзү жана формасы жөнүндө таанууну илгерилетүүдө, «Куттуу билимдин» жаралган тарыхый жагдайы жана андагы фольклордук салтты аныктоодо, «Куттуу билим» боюнча тил таануу, адабият таануу, тарыхый изилдөө иштеринин башталышына, «Куттуу билимдин» маданият тарыхындагы ордун тактоо маселесинде алгачкы, бирок өтө маанилүү кадамдар болду.

«Куттуу билим» кандай чыгарма деген маселе жөнүндө ар кайсы элдердин окумуштуулары изилдөөлөрүнүн натыйжасында өз көз караштарын айтышкан, ал тургай алардын көз караштары айрым учурларда карама-каршы да болгон. Мисалы, Түркия аалымдарынын ичинен «Куттуу билим» чыгармасын изилдөөдө атагы чыккан Рашид Арат өзү которгон «Куттуу билим» чыгармасынын 1-томунун кириш сөзүндө мындай деп жазды: “«Куттуу билим» окуяларды баяндаган тарыхый чыгарма эмес, же район, шаарларды сүрөттөй турган географиялык чыгарма эмес, ошондой эле дин адамдардын аракеттерин чогултуу турган атайы жыйнак дагы эмес, белгилүү бир философун көз караштарын негиз кылган философиялык чыгарма, же болбосо белгилүү акылман сөздөрү аркылуу кишиге насыят кыла турган чыгарма да эмес. Жусуп Хас Хажип башкалардын айткандарындай, бийликтегилерге кошомат кылуу үчүн болбогон окшотуулар аркылуу курулай насыкат кыла тургандардан эмес, балким кишилик турмуштун маанисин анализ кыла турган кишилердин коом жана мамлекеттеги милдетин көрсөтүп бере турган, кең маанидеги философиялык чыгарманы жазып чыккан философ жана аалым, «Куттуу билим» дастаны сюжетинен баштап, адаттан тышкары өзгөчө бир чыгарма”⁴. Түркиялык профессор Махсуди «Куттуу билим» түркий тилинде сүйлөшө турган ар улут элинин “көп кылымдардан бери карай ахлак жана мыйзамдык көз караштарынын жыйынтыгы”, “Мамлекет аппараты, саясий мыйзам, коомдук ахлак туурасындагы изденүү” деп караган⁵. Германиянын окумуштуусу Отту Ольберт «Куттуу билим» араб философу Ибн Сина жана байыркы грек философу Аристотель идеясынын таасири менен жазылган философиялык чыгарма” деп караган⁶. Түркия аалымы Копрулу бул көз карашка кошулган. Ал “«Куттуу билимдин» идеясына Ибн Синанын таасири өтө терең болгон” деген. Бирок Россия жана Советтер Союзунун айрым аалымдары, мисалы В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Б.Тухлиев өңдүүлөр болсо «Куттуу билим» адабий чыгарма деп карашкан. Биздин пикирибизде «Куттуу билим» адам турмушунун, жашоосунун ар кандай жагдайларын көркөм чагылдырган терең философиялуу адабий чыгарма. Адеп-ахлактык, саясий-закондук ж.б. маселелерди андагы төрт каармандын иш аракети, жашоо нормалары

³ Эралиев З. Жусуп Баласагын. Китепте: Жусуп Баласагын тууралуу баян. – Б.: -2004. -266 б.

⁴ Рашид Арат которгон «Куттуу билим» чыгармасынын 1-томунун кириш сөзү. - Түркия, Истанбул. -1947.

⁵ Китепте: Ли Чи. “Куттуу билимди” Эл аралык изилдөө абалы. -Кашкар, 1988. 5-б

⁶ Жогорку макаланын 7-бетине караңыз.

аркылуу сүрөттөөгө жетишкен. Ошондуктан “Куттуу Билимди” адабий мурас катары окуп-үйрөнүү туура болот деген пикирдебиз.

«Куттуу билимдин» көркөм стилдик ыкмасы жөнүндө да дүйнөлүк аалымдар ар кандай пикирлерин айтышкан. Мисалы, Советтер Союзундагы аалымдардын көз караштарында ал месневи формада, аруз вазинде кыскартылган мутакарип бехридан турган ыр формасы менен жазылган, ар бир абзац ыр кош сап уйкаштуу жарым сүйлөм ырдан түзүлгөн. Мындай ыр араб, фарс, тажик, жана түркий тилинде сүйлөшө турган улуттардын адабиятында “Бейт” деп аталат. Мындай көз караштагы аалымдардын арасынан С.Иванов «Куттуу билимдин» асили текстиндеги экиликтердин куралмасы менен “Месневи” формасы ортосунда принциптүү айырма жок” деп карады⁷.

Советтер Союзунун аалымдары өздөрүнүн изилдөө эмгектеринде «Куттуу билимдин» көркөм иштелиши боюнча да пикирлерин билдиришкен. Мисалы, А.А.Валитова “бул ыр түрүндөгү эки саптуу ырдын насаат сөз формасы болуш өзгөчөлүгүн туюндурган” деп караган. Ушундай эле пикирди А.Н.Кононов да айткан.

«Куттуу билимдин» дүйнөлүк изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун туудурган маселенин дагы бири - чыгарманын тили. Дүйнөдөгү ар кайсы элдер, аалымдар «Куттуу билимди» изилдөөдө анын кайсы тилде жазылгандыгы жөнүндө көптөн бери талашышып, азыркыга дейре бир пикирге келе алышпады. Бул багытта бүгүнкү күндө чыгарманын тили: байыркы уйгур тили, бууракан тил, чыгыш түрк тили, карлук тили, аралашма тил деген беш түрдүү көз караш бар.

Кадимки уйгур тили деп карай тургандар «Куттуу билимди» эң мурда изилдеген Россиялык В.В.Радлов башында турган бир бөлүк аалымдар. Ал өзүнүн “Кадимки уйгурлар маселеси жөнүндө” деген макаласында Жусуп Хас Хажиб дастанынын тилин уйгур тили деп алгачкылардан болуп көрсөткөн.

Бирок Академик В.В.Радлов бул пикирин уйгур тамгасында жазылган Веналык нусканы окуп, изилдеп жүргөн алгачкы жылдары айткан экен. Кийин ал бул көз карашынан баш тарткан. Анткени ал кийин араб тамгасы менен жазылган Каирдеги кол жазманы окуйт. 1910-жылы дастандын экинчи бөлүгүнүн аягына жазган “акыркы сөзүндө” өзүнүн мурдагы көз карашынын туура эместигин моюнга алгандыгы тууралуу пикирди кыргыз окумуштуу профессор К.Артыкбаевдин эмгегинен жолуктурабыз. Анда мындай делет: «Куттуу билимдин» тили тууралуу 1897-жылы жана 1900-жылы айтылган менин пикирлеримдин өзгөрүшүнө таң калуунун кереги жок. 1891-жылы мен Вамберинин көз карашы менен толук макул болуп, «Куттуу билим» байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирде элем, бирок «Куттуу билимде» “уйгур” деген сөз бир да жолу кездешпейт. Менин «Куттуу билим» уйгур тилинде эмес деген пикирге келишиме да бир нерсе – уйгурлардын маданияты өнүккөн эл экенин айтып жана бул болсо, автордун өз эне тилинде биринчи китеп экенин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп олтурат”⁸- деген В.В.Радлов. Өз пикирин тактап, В.В.Радлов: “Эмгек Баласагун шаарында колдонулуучу түрк наречиясында жазылган, анткени ал наречие автордун эне тили катары колдонулган”⁹ деген жыйынтык чыгарган¹⁰. С.Е.Малов “Орто Азия жана Борбордук Азия тил адабият тарыхындагы Алишер Навои” жана “Байыркы түркий тилиндеги документтер” деген эки эмгегинде «Куттуу билимдин» тили - байыркы уйгур тили деп көрсөткөн. Н.А.Баскаков, Э.Р.Тенишевдер «Куттуу билимдин» тили Караханийлердин байыркы уйгур тилинде жазылгандыгын анык көрсөтпөгөн болсо да, бирок, анын тилин байыркы уйгур тили жана Караханийлердин тили деп караган. А.А.Бартольд Жусуптун дастанда колдонгон тили уйгур тили эмес, балким чыгыш түрк диалект деп караган. Бирок А.Н.Кононов анын көз карашына кошулбаган, ал орусча «Куттуу билимге» арналган бир макаласынын акырында

⁷ “Благодатном знание ” Юсуфа Баласагунского кн: Юсуфа Баласагунского « Благодатном знание». - М., 1983.

⁸: Китепте: Жусуп Баласагын тууралуу баян. - Б., 2004. – 65-б.

⁹ Китепте: Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкаринин мурастары. – Б., 1999. – 106-109-б.

¹⁰ Жогорку китепте. – 106-109-б.

чыгыш түрк диалект узак өнүгүү тарыхына ээ, байыркы уйгур адабиятынын сүрөттөө тилин өз ичине алган” деп көрсөткөн¹¹.

«Куттуу билим» аралаш тил менен жазылган деп карагандардын бири совет аалымы С.Н.Иванов. Ал «Куттуу билим» карлук тили менен байыркы уйгур тилинен түзүлгөн аралаш адабий тил менен жазылган көркөм чыгарма деп караган¹². Дагы бир совет аалымы А.Прагова анын тили карлук тили менен кыпчак тилинин аралашмасы деп каралган¹³. Түркия аалымы Дилачар «Куттуу билим» караханиддер тили, тактап айтканда түркий тилде жазылган чыгарма деп караган.

Жогорудагы пикирлер бүгүнкү күнгө чейин «Куттуу билимдин» тили боюнча окумуштуулардын бир пикирге келише электигинен кабарлайт. Ошондой болсо да биз Кыргызстанга келип, кыргыз окумуштуулары К.Артыкбаев, З.Эралиев, А.Абдразаков, Н.Турдубаева ж.б. пикирлери менен кеңири таанышкандан кийин «Куттуу билимдин» тили бир гана уйгур тили деп белгилеген окумуштуулардын пикиринде жаңылыштык бар экендигине макул болдук. Өзгөчө К.Артыкбаев бул маселеге олуттуу маани берип изилдеген экен. Ал В.В.Радловдун жогорудагы пикиринде чиндык бар деп айтып, “Жусуп өзү дастанын уйгурча эмес, түрк сөзү менен жаздым деп кириш сөзүндө бекеринен эскертпегенин” эске салат.

“Эң башкысы – автор өзү атайын эскерткендей, дастандын түрк сөздөр менен жазылган нускасынын болгондугу. Муну биз ошол кезде Баласагында жашаган түрк урууларынын тилинде жазылган деп эч бир күмөн санабастан кабыл алганыбыз туура болмок” дейт К.Артыкбаев. Биз да бул көз караштын негизи бар деген пикирдебиз жана “Кутадгу билиг” дастаны кайсы тилде экендигине карабастан түрк элдеринин орток мурасы деп эсептейбиз.

Дүйнөдөгү ар кайсы элдин окумуштууларынын «Куттуу билим» боюнча изилдөөлөрүндө көптөгөн баалуу, Кытай аалымдарынын үйрөнүүсүнө арзый турган, пайдаланууга боло турган нерселер бар экендигин байкадык, ошону менен катар эле талаш- тартыш кылууга негиз бере турган көптөгөн көз караштар да жок эмес.

“«Куттуу билим» дастанынын Кытайда изилдениш тарыхы” аттуу кийинки бөлүмчөдө Кытайдагы изилдөөлөр эки этаптуу каралат. Биринчиси **“ «Куттуу билим» дастанын изилдөөнүн алгачкы баскычы(1956-1979) ”** деп аталат. Айрым Кытай интеллигенциялары «Куттуу билимден» ХХ кылымдын башында эле кабардар болгон. Диссертацияда Кытай Эл Республикасы курулгандан кийин 50-жылдардын ортолорунда «Куттуу билимди» изилдөө иштери кайрадан расмий түрдө башталгандыгы, бул мезгилдерде Абдушүкүр Мухамметимин, Мухамаджан Садык, Ху Женхуа, Гиң Шиминдер алгачкылардан болуп макалаларды жарыялашканы айтылат.

1978-жылы Кытай компартиясынын борбордук комитетинин XI кезектеги 3- пленуму «Маданият ынкылабынын» бүткөндүгүн жарыялап, илим-техниканын көктөмү кайрадан жанданды. 1979-жылдан баштап «Куттуу билим» изилдөө иши чындап колго алынды. Жалпысынан 1956-жылдан 1979-жылга дейре «Куттуу билим» жөнүндөгү изденүү негизинен аны которуу, тааныштыруу, үйрөнүү багытында жүрдү.

“«Куттуу билимди» изилдөөнүн гүлдөгөн доорунда(1979-1992)” «Куттуу билимди» басып чыгаруу иши жогорку деңгээлге көтөрүлдү десек болот. Ал кытай, уйгур, ал тургай А.Егеубаев тарабынан казак тилине да которулуп басылды. Ошондой эле бул жылдары чыккан «Куттуу билим» дастанынын (ар кайсы тилдердеги) нускасы да кыйла көбөйдү. Ушундай көрүнүштөн улам илим чөйрөсүндө «Куттуу билим» боюнча илимий талкуулардын саны арбыды, аны тереңдетип изилдөө, илимий негизде баа берүү аракеттери жанданды. Ар түрдүү илимий аракет өз кезегинде жаңы изилдөөлөргө

¹¹ Китепте:Ли Чи. «Кутадгу биликтин» Эл аралык изилдөө абалы(Уйгур тилинде). – Кашкар,1988.– 377–б.

¹² Жогорку китеп, 337-б

¹³ Жогорку китеп, 341-б

пикирлерге негиз берди. Илимий жыйнактар чыгарылды, илимий талкуулар тынымсыз өткөрүлдү.

“«Куттуу билимди» таануу илиминин калыптанган доорундагы иликтөөлөр (1993-2009)” жөнүндө да иште кыскача маалымат берилди. XX кылымдын 90-жылдарынан бүгүнкү күнгө чейинки 15 жылда Кытайда «Куттуу билим» изилдөөнүн эң өнүккөн мезгили деп эсептегенге болот. Ошундай эле диссертацияда «Куттуу билим» таануунун калыптануусунун тарыхый-маданий шарттары кеңири сөзгө алынды. Бүгүнкү күнгө чейин Кытайда жарыяланган эмгектерди анализдесек төмөндөгү маанилүү маселелер көзгө урунат.

Биринчиден, азырынча кытайдан башка мамлекеттердеги «Куттуу билимди» изилдөө иштерине салыштырганда тил таануу, текстологиялык же болбосо чыгарманын көркөм түзүлүшү боюнча кытайдагы жүргүзүлгөн изилдөөлөр изилдөөнүн башталгыч элементардык баскычынын деңгээлинде турат. Кээ бир изилдөөчүлөр «Куттуу билимдин» маданий тарыхтагы орду жана анын философиялык, илимий, көркөмдүк жана тарыхый аспекти колдорунун келишинче изилдешип, аны кандайдыр тынымсыз «бийлик колдонмосу» «диндик насаат- наама», «Ахлак-дидактик» дастаны, же болбосо «Шах нааманын» түрк варианты», «Ойдон чыгарылган болбогон нерсе» деп айтышты. Алар «Куттуу билим»казынасын фарс-араб ачыктары менен ачууга аракет кылышты жана айрым изилдөөчүлөр «Куттуу билимди» бүткүл маданият тарыхынан – өзгөчө чыгыш маданиятынын ойгонуусунан бөлүп алып, жөн эле улуттук мурас катарында изилдөөгө кызыгып кетишти¹⁴.

Экинчиден, Кытайда жакынкы жылдардан бери «Куттуу билимди» изилдөөдө макаладан макала чыгарып «чечмелөө», бир макаланы кайталай берүү абалы сакталгандыктан изилдөө иштеринде тереңдик жана кендик жагынан жетиштүү канат жая албай, адаттагы кайталоо абалынан көтөрүлө албоо байкалды¹⁵.

Үчүнчүдөн, «Куттуу билимди» изилдөөдө бул чыгарманын маданият катмарларын, идеялык маанилерин, анын өзүнө таандык өзгөчөлүктөрүн ачык берүү иши али да төмөнкү деңгээлде: «Куттуу билимди» бүткүл маданият тарыхы, билүү тарыхына коюп, из кубалап жана салыштырып изилдөө өңдүү кеңири иликтөө жана айтылган пикирлерди ынаандыра турган деңгээлге жеткирүү али ишке ашырылбай келет.

Төртүнчүсү, «Куттуу билимдей» божомол менен X кылым илгери жазылган чоң чыгарманы азыркы заман жаңы категория калыптары боюнча анализдөө жана изилдөө өзгөчө изилдөө түрү болуп, бул чыгармадагы категориялар, сөздөр, өкүмдөрдүн баалуулугун байкоодо чоң маниге ээ. Бул жагынан эч кандай бир үлгү жаратылбады. Менимче, «Куттуу билимди» бүгүнкү маданият курулушу, реформа жана дүйнө тааным, жаңылануу иш-аракетинде бирдиктүү изилдөө мүмкүн. Ушинткенде «Куттуу билимдин» чыныгы баалуулугун да арттырган болоор элек.

Диссертациянын экинчи бөлүмү “ **«Куттуу билим» Кытай аалымдарынын изилдөөлөрүндө**” деп аталып, ал бир канча бөлүмчөлөргө бөлүнүп каралды. “ **«Куттуу билимдин» баш сөзү, автордун өмүрү, ал жашаган доор, дастандын жазылыш себептери боюнча пикирлер**” деп аталган биринчи бөлүмчөдө кытай илимпоздорунун аталган маселелерге карата көз караштарына анализ берилди.

“Куттуу билимдин” үч нускасынын абалы тууралуу көп аалымдарыбыз токтолгон. Алардын пикири негизинен бирдей эле, бирок бул үч нусканын айырмасы жөнүндө Махмуд Заиди «Куттуу билимдин» байыркы уйгур жазуу нускасы жөнүндө» деген макаласында өзгөчө пикирде болгон. Анын пикири боюнча: “Хират нускасындагы өзгөртүүлөрдү да акын өзү өзгөрткөн, демек дастандын баардык үч нускасы акын тарабынан жазылган. Кыскасы Жусуп Баласагын көп тамгада жазууну билген”.¹⁶

¹⁴ Абдышүкүр Мухаммедимин. «Куттуу билим» казынасы. -Үрүмчү, 1999. - 86-б.

¹⁵ Жогорку китеп, 87-б.

¹⁶ Махмуд Заиди . «Куттуу билимдин» байыркы уйгур жазуу нускасы жөнүндө.//Щинжаң гуманитардык илим изилдөө. -1999. -№1.

Кытайда «Куттуу билимдин» тили, көркөмдүгү философиялык өңүттөн өтө көп, терең изилденсе да, башка жагынан, мисалы, дастандын башкы бөлүгүнө кошулган эки кириш сөз негизинен изилденбей калды. Иш жүзүндө бул эки кириш сөз «Куттуу билимди» үйрөнүү, ошол кездеги тарыхый реалдуулукту түшүнүү боюнча биздин пикирибизче өтө чоң мааниге ээ. Бул жагын жакшы түшүнгөн уйгур изилдөөчүсү Галиб Барат Эрк бул эки башталыш жөнүндө бүгүнкүгү чейинки көз караштарга караганда жаңыча көз караштарын айтат¹⁷. Галиб Барат Эрк кириш сөздөгү “машрык област” “чин жана мачин” “Буграхан тили” “түрк сөздүгү” сыяктуу сөздөрдүн маанисин тарыхый документтерге таянып анализдеп төмөнкү жыйынтыкка келген: “машрык област” карахан каганаты деген маанини түшүндүрөт, “машрык област” менен “Кашгар түркистан элдери” теңдеш аталма болуп, кийинкиси мурункусун толуктап келген. “буграхан тили”, “түрк сөздүгү” деген сөздөрдүн мазмунун, баш сөздөрдүн автору 23, 33, 73, 75-бейттери аркылуу каганат хандарынын тили уйгур тили болуп, Жусуп Баласагын чыгармасын түрк уйгур тилинде жазып Буграханга тартуулаган деп анык көрсөткөн.

Кытай «Куттуу билим» изилдөө сересинде талаш-тартыш болуп жаткан “Тобгачхан” терминин да Галиб Барат Эрк “түркий тилдер диванында” айтып өткөн, “ар бир улуу жана байыркы нерсе тобгач эле” деген сөзү аркылуу “Тобгачхан” тек гана “мамлекеттеги байыркы жана чоң хан” деген маани берет деп көрсөтөт. Автор макаласынын акырында кара сөз түрүндөгү кириш сөз менен ыр түрүндөгү кириш сөздү башкалар жазган деген жыйынтыкты чыгарган.

Шинжаңдагы уйгур изилдөөчүлөрүнөн Батур Аршидинов кара сөз түрүндөгү баш сөзүн автордон жарым кылым кийин бирөөлөр каганат ордосунда жазган болсо керек, ыр түрүндөгү кириш сөздү бир кылымдан кийин бирөөлөр жазган деп караган¹⁸. Жогорудагы пикирлерден байкалып тургандай, «Куттуу билимдин» эки түрдө жазылган баш сөзү тууралуу кытай аалымдарынын азыркы күнгө чейин бирдиктүү пикирлери жок. Мындай болуштун негизи бар деп эсептейм, себеби биринчиден, “Кутадгу биликтин” түп нускасы сакталбаган, экинчиден, көчүрмөнүн үч варианты кимдер тарабынан, качан көчүрүлгөндүгү жөнүндө да так маалымат жок. Ошондуктан дастандын баш сөзү тууралуу так кесе пикир айтуу мүмкүн эмес. Аларга текстологиялык изилдөө жүргүзүлүп аныкталганда гана биздин пикирибизде, баш сөздүн кимге таандык экени аныкталышы керек.

Чен Янчи тарыхый материалдар жана китептеги бейтке таянып, «Куттуу билим» 1079-жылдан кийин жазылып, акын ошол жылы 57-59 жаштарда болушу керек жана автордун туулган жылы 1020-1022-жылдын аралыгында болушу керек деген пикирин айткан¹⁹.

Ошентип, Жусуп Баласагындын жашаган доору китептин жаралышы боюнча да Кытай аалымдарынын бири-бирине окшобогон көз караштары бар. Биринчи түрдөгү пикир «Куттуу билим» караханиддер доорунун саясий экономикасы маданияты гүлдөп жогорку баскычка жеткен мезгилинде жарык көргөн. Жусуп Баласагындын “Куттуу билимдин” жазылышынын тарыхый-маданий өбөлгөлөрү тууралуу да Кытай аалымдарынын пикири ар түрдүү. Мисалы, Аблед Умардын пикири боюнча Жусуп XI кылымдагы уйгур коомунун саясий, экономика жана маданият жагындагы “Алтын доор” мезгили кыйроо коркунучуна дуушар болуп, Жусуп Баласагын Караханиддер бийлигиндеги пайда болгон ушул жаңы карама-каршылык жана жаңы маселелерди туура чечүү үчүн жана ага туура жооп берүү максатында өзүнүн залкар дастаны «Куттуу

¹⁷ Галиб Барат Эрк. “Куттуу билимдин” киришүү үстүндө ой толгоо//Шинжаң университетинин илимий журналынын .-Үрүмчү,1998.- № 4. -65-69-б

¹⁸ Батур Аршидинов. “Кутадгу биликтин”киришүүсү жөнүндө. - Улуу илимий чыгарма-“Куттуу билим”.- Үрүмчү,1999.- 29-36-б.

¹⁹ Чен Янчи. «Куттуу билим» дастанынын жазылган жылы жана автордун өмүрү жөнүндө. /«Куттуу билим» дастанын изилдөө илимий макалалар жыйнагы.- Үрүмчү,1993,- 204-б.

билимди» жазып бүттү”-деп жазган²⁰. Караханиддер тарыхы боюнча көп жылдык изилдөө алып барган тарыхчы Вей Лаңтаонун пикири Аблед Умардын пикирине жакын эле²¹. А.Т.Өткүр “Жусуп Баласагын Карахандыгынын саясий экономика жана маданиятынын “Алтын доорунда” жашаган, ошону менен бирге караханийлер өзүнүн бийлигин бекемдөө үчүн, ахлак тарбияга муктаж болгон.” «Куттуу билим» ошон үчүн дүйнөгө келген деген көз карашын билдирген²². Мунун тескерисинче, айрым пикирлерде «Куттуу билим» караханиддердин гүлдөөдөн кыйроого бет алган мезгилдерде жазылган чыгарма деген ойлор айтылган. Лю Жищао «Куттуу билим» идеалдуу коомду сүрөттөп, бул коомду иш жүзүнө ашыруунун жолун издеген деген пикирди билдирди. Анын бул пикири менен окшош көз карашта болгон изилдөөчүлөрдөн Райхан Кадыр да бар. Рабия Токти түндүк батышка көчкөн байыркы уйгурлардын тарыхый өзгөрүүлөрүнө назар салып буларды көрсөтөт: “Карахан хандыгы өрчүп жогорку баскычка жеткенде бийликтеги таптар укук жана байлык талашып карама-каршылыгы күчөп, коомдун туруксуздугуна алып келди”. Мына ушундай орчундуу мезгилде Жусуп Баласагындын чыгармасы дүйнөгө келген деп карайт²³. Бул пикир Аблед Умардын көз караштарына жакын деп айтууга болот.

Биздин жекече пикирибизче, Жусуп Баласагын дүйнөдө теңдеши жок өз дастаны - «Куттуу билимин» түрктөрдүн жаңыдан түптөлүп, өнүгүп жаткан карахан мамлекетинин башкаруучусуна атайын белек катары тартуулаган.

Экинчи бөлүмчө “«Куттуу билимдин» тили жана таандыгы жөнүндөгү изилдөөлөр” деп аталат да кытай окумуштуулардын бул туурасындагы пикирлерине изилдөө жүргүзөт.

Абдырахим Өткүр, Хажинур Хажи, Аблед Умар өңдөнгөн изилдөөчүлөр өз эмгектеринде Түркия аалымы Рашид Рахмати Араттын пикирине жана “эң биринчи нуска байыркы уйгур жазуусу (А нуска) менен бүткөн” деген пикирге жакын экендиктерин билдиришти. Гең Шимин, Ахмет Зияий, Абдышүкүр Турди өңдөнгөн изилдөөчүлөр болсо С.Е.Маловдун пикирин кубаттап, «Куттуу билим» негизи араб жазуусунда жазылган деп айтышты. Махмуд Заиди 1-түрдөгү көз карашка дастандын 5311, 5312, 5313, бейттеринен толук далил келтирип, айрым тамгалардан жасалган сөз оюну эки жакта тең бар экендиги, ислам дини ишеним боюнча дастанда өтө аз чагылдыргандыгын далилдеп, Жусуп Баласагын дастанды кадимки уйгур жазуусунда жазган жана эки түрдүү жазуу менен өзү жазып чыккан деген пикирин кайталады. Ал эми Ахмет Зияий өзүнүн макаласында Эл аралыкилимий изилдөөлөрдө дастандын тилине байланышкан көз караштарды төмөнкү 3 түргө бөлгөн:

(1) “Тили белгисиз”, орус аалымы В.В.Радловдун пикири. (Бирок В.В.Радлов кийин өз пикирин тактаганына жогоруда токтолгонбуз).

(2) “Байыркы уйгур адабий тили” Россия аалымы С.Е.Маловдун пикири.

(3) “Буграхандин тили”, Өзбекстан аалымы Каюм Каримов.

Автор С.Е.Маловдун пикирин кубаттап далил ирээтинде «Куттуу билимде» колдонулган, азыркы уйгурлар колдонуп жаткан сөздөрдөн үлгүлөрдү берип, азыркы уйгурлар колдонуп жаткан сөздөрдүн «Куттуу билимдеги» пайызын аныктоо аркылуу жана эч кандай чечмелөөсү жок эле азыркы уйгурлар эч кыйналбай түшүнө ала турган «Куттуу билимдеги» саптардан мисал келтирип, дастандын тили уйгур тили деген пикирин айтат.

²⁰ Аблед Умар. Жүсүп хас хажип және анын “Куттуу билим” дастаны жөнүндө. //Щинжан университетинин илимий журналы. - 1979. - №3.

²¹ Вей Лаңтао. «Караханилар тарыхы». - Кашгар, 2000. -109-б.

²² Өткүр А.Т. Уйгур элинин 11-кылымдагы ойчул акыны Жүсүп Хас Хажип жөнүндө //Щинжан университетинин илимий журналы. - 1982. - №3.

²³ Рабия Токти. “Куттуу билимдин” жаралышы жөнүндөгү бир канча меселе. //Щинжан гуманитардык билимдер журналы. - 1986. - №6.

Кытай аалымдарынан Лю Бин «Куттуу билим» чыгармасынын таандыктыгын аныктоо үчүн түркий тилдүү улуттардын тил жагындагы тууганчылык байланышын эле текшерүүгө болбойт деп эсептейт. Ал ошону менен бирге төмөндөгү маселелерди да астейдил текшерүү керек дейт: «Куттуу билим» жаратылган доордо кайсы улут байыркы доор жазма документтердин өлчөмдүү тилин калыпташтырып болгон?

«Куттуу билимди» изилдөөдө “Орток мурас теориясынын” жактоочуларынын «Куттуу билимдин» орток таандуулугунун тарыхый салыштырма теориясы жана усулдар аркылуу далилдемекчи болгону алардын өтө жөндөмсүздүгү” деген жыйынтыгын чыгарды²⁴. Лю Бин «Куттуу билимдин» тили уйгур тили жана тек гана уйгур улутуна тиешелүү деген көз карашта.

Профессор Нью Ружи “Караханиддер солаласына тиешелүү араб жазуусундагы байыркы уйгурча документтер жана «Куттуу билим» таануучулук изилдөө”²⁵ аттуу макаласында Яркендде табылган бир топ документтердин «Куттуу билим» таануучулук изилдөөдө өтө маанилүүлүгүн түшүндүргөн. Анын пикиринде Яркендден табылган баардык документтер мындай бир учурду билдирет: караханиддер солаласы иштеткен бийлик тили аз дегенде эки түрдүү - түркий тили жана араб тили ; иштеткен өкүмөт жазуусу аз дегенде эки түрдүү - байыркы уйгур жазуусу менен араб жазуусу. Биздин пикирибизде Нью Ружинин жогоруда көрсөткөн фактыларынан улам ал «Куттуу билим» байыркы уйгур жазуусунда, же болбосо араб жазуусу менен жазылган болушу керек деген эки түрдүү пикирде болгон.

Шинжаң университетинин адабият факультетинин доценти Гайраджан Осман «Куттуу билимдин» таандыгы жөнүндө Жусуптун улуту жана «Куттуу билимде» колдонгон тилин кайсы тил экендигин аныктоо үчүн алды менен Баласагындын тарыхый орду жана уйгур урууларынын Баласагын менен болгон тарыхый байланыш маселесине талкуу жүргүзүү керек деген пикирди айтат, ошондой эле ушул маселелерге кайрылган чет эл аалымдарынан персиялык тарыхчы Жувайни (1226-1286) “Тарыхый жана кушай” китебинен, Кытайдын тарыхый булактары, Кытайлык уйгур таануу аалымдарынан Вей Лиангао, Гиң Шимин, Ли Футонг, Нью Ружи өндөнгөндөрдүн эмгектерине шилтеме берип, «Куттуу билим» уйгур элине таандык деген жыйынтык чыгарган.

Диссертацияда “Куттуу билимдин” тили уйгур тили, ал уйгур элинин дастаны деп карашкан Лаң Йиң, уйгур тилчиси Имин Турсун, профессор Жао Миңминдердин пикирлерине кеңири анализ жасалды жана бул пикирге карама каршы пикирди кыргыз аалымы К.Артыкбаев өзүнүн “Такталганды талашпа”²⁶ макаласында билдиргендиги тууралуу сөз болот. К.Артыкбаев жана Европа окумуштуулары да “Куттуу билимди” кыргыз элине, кыргыз тилине жакындаштырышкан. Ошондуктан Кытай аалымдарынын пикирлери бир жактуу деп эсептейбиз. Ошону менен бирге биз Жусуп Баласагын жана анын “Кутадгу билиг” дастанын кайсы тилде жазылгандыгына карабастан, ал Орто Азия, Кыргызстан Уйгурстан, Казакстан аймагында жашаган жалпы түрк элдерине таандык орток адабий мурас, анын ичинен уйгурга да тиешелүү деген көз караштабыз.

“Мыйзам идеясына тиешелүү изилдөөлөр” деп аталган үчүнчү бөлүмчөдө “Куттуу билимдеги” мыйзам боюнча изилдөөлөр каралды.

Кытайда «Куттуу билим» дастанындагы закон маселесине тиешелүү изилдөөлөрдүн алгачкысы Юсупжан Али Исламиге таандык. Ал “Жусуп Баласагындын закон таануу көз карашы туурасындагы алгачкы изденүү” макаласынан башталып, 2008-жылга чейин бул боюнча 10 макала, бир атайы китеп жазып, жарыялады.

²⁴ Лю Бин. “Куттуу билим” изилдөөдөгү "орток таандык теория" жөнүндө. “Куттуу билим” изилдөө илимий макалалар жыйнагы (2). - Үрүмчү, 1993.- 330-б.

²⁵ Нью Ружи. Карахандар солаласына тиешелүү араб жазуусундагы байыркы уйгурча документтер жана «Куттуу билим» таануучулук изилдөө./улуу илимий чыгарма-“Куттуу билим”. - Үрүмчү, 1999.- 259-266-б.

²⁶ Артыкбаев.К.Такталганды талашпа.//Кут билим, 2002, 26 –апрель.

Юсупжан Али Исламинин 446 беттен турган эмгегинде²⁷ Жусуп Баласагындын доорунун закон өзгөчөлүгү изилденет жана анын закон таануу тарыхында ээлеген ордуна баа берилип, Жусуптун мыйзам идеясынан Кытай орто түздөң²⁸ мыйзам идеясынан Жусуп Баласагындын “Мыйзам алдында бүткүл инсандар барабар” деген декларациясы менен айырмаланып турат деп белгилеген. Автор эмгегинде «Куттуу билим» дастаны мамлекет башкаруу, мыйзам, коомду башкаруу жөнүндөгү китеп экендигин белгиледи. Экинчи бир Абдышүкүр Мухамметимин деген окумуштуу «Куттуу билимди» немец философиясынын негиздөөчүсү деп эсептелген Гегелдин (1770-1831) укук философиясы менен салыштыруу аркылуу, Жусуп Баласагын эскиликти коргоочу Гегелден айырмаланып, орто кылым саясий сахнасында феодал бийлик абсолюттук хандык түзүлүштү адилеттик мыйзам менен тизгиндөө пикирин айтат²⁹ деп караган.

Автордун бул изилдөөсүнөн төмөндөгүлөрдү байкаса болот: Кытайда маданият ыңкылабынан кийин илимий изилдөө бир кыйла кеңири, эркин шартка ээ болсо да, Кытай интеллигенттеринин идеясы илгерки саясий кишенден чыга албаган. Бул макаланын автору да мындан сырткары кала албайт. Мисалы, макаланын акыркы бир бөлүгүндө «Куттуу билимдин» автору “таптык зулум, коомдук үстөмдүк бардык таптык коомду жоготуп, тапсыз коом жаратуу менен анын тамырын жоготууга боло тургандыгын түшүнбөгөн. Анын үстүнө ал атаган “зулум” тек гана феодал бийлигинин чөйрөсүндө чектен ашкан үстөмдүк жана адилетсиздикти көзгө кармаган болуп, феодалдык эксплуатация түзүмүн түп тамыры менен жулуп таштоо деген түшүнүктөн өтө эле алыс болчу³⁰ деп түшүндүргөн.

Абдышүкүр Мухамметиминдин бул көз караштары марксизм идеясынын жетекчилигинде, анын формаларын «Куттуу билимди» изилдөөгө таңып, миң жылдан мурда жашаган Жусуп Баласагынга азыркы саясий өлчөм менен талап койгонунда деп ойлойм.

«Куттуу билимдеги» мыйзам таанууну саясий позициядан изилдегендердин дагы бири деп Аблимит Рахимди көрсөтүүгө болот. Ал “Жусуп Баласагын мыйзам таануучулугунда эң негизги басым жасалган идея мамлекетти адилеттик мыйзам негизинде башкаруу менен бирдикте мыйзам алдында падыша, кул барабар болуу керек” деген ойдун тегерегинде анализ жүргүзөт. Ошондой эле «Куттуу билимдин» реформа доорунда бара жаткан Кытай коомуна көрсөтө турган таасирин күчөтүп көрсөтүүнү максат кылган. Ошондой эле иште Атик Исмаил Сопинин “Куттуу билимдеги” мыйзамдуулук идеясынын элдиктүүлүгү жөнүндөгү, Аблиз Умардын “Куттуу билимдеги” мыйзамдын демократиялуулугу жана бекемдиги жөнүндөгү К.Кахар Турдунун “Куттуу билимде” борбордук Азия, уйгур түрктөрүнүн мыйзамдык идеясы орун алгандыгы тууралуу пикирлери анализге алынып, алардын көз караштарындагы ийгилик, кемчиликтер тууралуу сөз болуп, сын пикирлер айтылды.

“Ахлак жана таалим-тарбия жөнүндөгү изилдөөлөр” 4- бөлүмчөдө орун алды. Ахбар Амад Аристотелдин ахлак философиясы менен байыркы Кытайдагы Коңзы этикасындагы ахлак идеясын «Куттуу билимдеги» ахлак көз караштарына салыштыруу аркылуу ортодогу айырманы анализдеп, мындайча жыйынтыкка келет: “Аристотелдин ахлак этикасы Куңзынын үрп-адат көз караштарына биротоло эле окшош экендигин жолуктура албайбыз”, ошонусу менен Кытай окумуштуусу Лаң Йиндин “«Куттуу билим» Куңзынын адеп ахлак идеясынын таасирине учураган” деген өңдүү пикирлерине жооп берген Ахбар Амаддын пикири илимий жактан негиздүү деп эсептедик.

«Куттуу билимдеги» ахлак таануу маселелерине арналган изилдөөлөргө да иште орун берилди. Иште бул багытта жазылган А. Мухамметиминдин, Ярмухаммед

²⁷ Юсупжан Али Ислами . Куттуу билим жана мыйзам. - Үрүмчү, 1993.- 446- б.

²⁸Орто түздөң-- Кытайдын Хуаңхы дарыясынын төмөнкү агымындагы жерлер.

²⁹ Абдышүкүр Мухамметимин.Орто кылым мыйзам таануу тарыхындагы эң улуу үлгүсү//Илимий макалалар жыйнагы,-Кашкар,-1986, 12-б..

³⁰ Жогорку макала.15-б.

Таир Туглуктун, Валитжан Гопурдун, Абдурахман Өткүрдүн ж.б. эмгектерине иликтөө жүргүзүлүп, ал боюнча «Куттуу билимдеги» ахлак жана таалим маселелерин Кытай аалымдарынын изилдөөлөрүндө изилдөөчү өздөрү жашап жаткан доор менен дастандагы ал маселелерди салыштырып, Жусуп Баласагын ахлак көз карашына бүгүнкү күндүн жүзүн берип, өздөрүнүн сезимдерин өтө көп киргизишкен деген жыйынтык чыгарылды.

“**Маданият маселесинин «Куттуу билимдеги» чагылдырылышы боюнча изилдөөлөр**” деп аталган бешинчи бөлүмчөгө диссертацияда кеңири орун берилди, анткени баардыгына маалым болгондой, идеологиялык маданият, айрыкча философиялык өнүттөгү идеологиялык маданият - адамзаттын дүйнөнү жана коомду таанып-билүү тарыхынын бир бөлүгү. Анын пайда болушу - өзүнө таандык тарыхтын маданий өбөлгөлөрү жана таанып-билүү булактарынан келип чыккан. Жусуп Баласагындын өзүнүн «Куттуу билим» дастанында чагылдырган пикирлери жалгыз «Өз доорунун идеялык энциклопедиясы» болуп эле калбастан, ал өзүнүн дүйнөгө көз карашынын калыптануусуна күчтүү таасир көрсөткөн салттык жана плюрализмдик маданий түзүлүш менен идея булактардын, биригүүсүнүн натыйжасы да болуп саналган.

«Куттуу билим» жарыкка чыккан жер Кашкар шаары, байыркы жибек жолунун маанилүү бир бөлүгү, Чыгыш менен Батыш маданиятын алмаштыруунун түйүнү, дүйнөнүн байыркы маданияты топтолгон жайы эле. Ошондуктан Кытайдагы билик таануучулар «Куттуу билим» дастанын бирдей «чыгыш-батыш маданиятын синдирип, ар түрдүү байыркы маданияттарды өз ичине алган»³¹ чыгарма деп карап келген жана бул өнүгтөн көптөгөн жаңы пикирлерди айтышты. Диссертацияда Кытай аалымы Лю Биндин «Куттуу билим» дастанынын жаралуусундагы маданий өбөлгөлөр катары үч орчундуу маселеге токтолгону менен уйгур маданияты, уйгурлардын салттык маданияты, орто түздүк маданияты, араб, ислам маданияты тууралуу сөз болот.

Уйгур «Куттуу билим» таануучусу Абдышүкүр Мухамматиминдин көз карашы Лю Биндин көз карашы менен экинчи багытта айырмаланат, тактап айтканда Лю Биндин «Уйгурлардын салттык маданияты менен орто түздүктөгү Кытай маданияты кошулуп кеткен» деген көз карашына туура келбейт. Абдышүкүр Мухамматиминдин пикири боюнча Лю Биндин көз карашы Жусуп Баласагындын өзгөчө уйгур маданий тибине өкүлдүк кылуусуна туура келбейт.

Абдышүкүр Мухаммадиминдин жогоруда айтылган сөздөрүн Кытай «Куттуу билим» таануучулардан Лю Биң, Чең Хенфу, Жаң Фыңву, Лаң Йиң жана башкалардын «Куттуу билим» дастанынын идеялык булагы Конфуций (Коң Зы), Мың Зы жана башка Кытай философторунун идеясынан келип чыккан» деген пикирлерге карата өз пикирин каршы койгон деп түшүнүүгө акылуубуз.

Кытай «Куттуу билим» таануучусу проф. Лаң Йиң «Куттуу билим» жана батыш-чыгыш маданияты” аттуу китеби, «Куттуу билим» дастанынын маданий түзүлүшүн бир топ системалуу баян кылган жогорку деңгээлдеги эмгек болуп эсептелет. «Куттуу билим» ар түрдүү маданият бирикмесинин өзгөчөлүгүн көрсөткөн чыгарма деген пикирлерин айткан жана далилдеген.

«Жусуп Баласагындын эң чоң салымы анын көп түрдүү маданият элементтерин кабыл алып, аларды уйгур улуттук маданият менен бириктирип жаңы уйгур маданиятын жараткандыгында» деп караган. Бирок бул китепте бир аз кемчиликтери да бар эле. Мунун эң типтүү мисалы катары «Куттуу билим» дастанында баян кылынган мыйзам менен мамлекетти башкаруу, Кытай Конфуций идеясынан келген деп кесе айтышы.

Биз убакыттын өтүшү менен автордун мындай бир тараптуу пикирлеринин өзгөргөндүгүн байкайбыз³². Ал «Куттуу билим» дастаны башка маданияттын терең таасирине учураган болсо да, бирок анын мураскорлук кылуусу жана жайылтылуусу

³¹«Куттуу билим» дастаны жөнүндөгү изилдөөлөр (илимий макалалар жыйнтыгы).-Үрүмчү, 1983. - 110-б.

³² Лаң Йиң . «Куттуу билим» дастаны жана уйгур маданияты.// Кытай аз сандагы улуттар адабияты, -2007-жылы 5-март.

фарс-араб маданиятынын салты, орто түздүк Кытай маданиятынын салты болбостон, уйгур улутунун маданият салты эле. Ал калың уйгур маданият дарагында өсүп чыккан жемиш»³³ деп баалаган. Лаң Йиндин жогоруда баян кылган пикирлери уйгур билиг таануучулардын кайталап айтып жүргөн пикирлери менен дал келген.

Кытай гуманитардык академиясынын профессору Хе Жыңшуен бул улуу чыгарма, автордун башкалардан кичи пейилдик менен үйрөнүп, артыкчылыктарды кабыл алып, өз улутунун маданиятын башка маданияттын маңызы менен бириктирүүнүн натыйжасы – деп белгилеген³⁴. Ал «Куттуу билим» дастанынын идеялык булагына токтолгондо анын идеялык материалы: биринчиден, турмуш тажрыйбасы менен реалдуу практикадан келген болсо, экинчиден, ошол доордогу чыгармалар менен калк фольклорунан келген деп айтууга болот деген. Акырында «Жыйынтыктап айтканда, Караханийлер хандыгынын коомдук турмушу жана уйгурлардын аң-сезим түшүнүгү «Куттуу билимдин» негизги мазмунун түзөт» дегендей жыйынтыкты чыгарган.

Рейхан Кадыр «Куттуу билим» жана уйгур маданияты» (Кытай тилинде) аттуу илимий эмгегинде «Куттуу билим» дастаны уйгур маданият тарыхында капысынан пайда болгон көчүрмө чыгарма болбостон, уйгур улутунун маданий өнүгүүсүндөгү зарыл болгон натыйжа деп эсептеп, акындын бул чыгарманы жазуудагы максаты - бийликтеги таптарга башкаруу ыкмасын үйрөтүү гана болбостон, ата-бабалардын оюна мураскордук кылып түндүктөгү Моо уйгур хандыгында бир канча жүз жылдан бери уйгур окумуштуулары умтулуп келген уйгур маданиятын кайрадан өнүктүрүп, өз улутуна күч-кубат берүү эле деп жазат. Жаш окумуштуу Акбар Абат «Куттуу билим» дастаны нукура адабий чыгарма болуп, аны философиялык дастан деп кароо туура эмес, ошондуктан бул чыгармада грек, ислам философиялык идеясынын таасири жокко эсе деген ойду айткан.

Жыйынтыктап айтканда, «Куттуу билим» дастанынын жаралышынын маданий өбөлгөлөрү жана идеялык булагы жөнүндө изилдөөдө Кытай аалымдарынын арасында төмөндөгүдөй үч түрдүү көз караш пайда болгон: биринчиси, Абдышүкүр Мухамматимин сыяктуу билик таануучулардын «маданий түзүлүшү уйгур маданиятынын жуурулушунан пайда болгон, философиялык идея өңүттө Аль Фараби идеясына мураскордук кылган» деген көз караштан турат; экинчиси, Рейхан Кадыр сыяктуу билик таануучулардын «грек философтору - Платон, Аристотель, А.Фарабилер «Куттуу билим» дастанына таасир көрсөткөн» деген көз-караштары; үчүнчүсү, Чен Шөшин сыяктуу «Куттуу билим» дастаны Кытай ойчулдарынын идеяларынын таасиринде пайда болгон» көз караштар; төртүнчүсү Акбар Абат өкүлчүлүгүндөгү батыш философтору жана Кытай ойчулдарынын таасирин жокко чыгаруу пикири.

Биздин пикирибизде Жусуп Баласагындын улуту, мекени, тили, чыгарма жанрынын өзгөчөлүгү тууралуу бир тараптуу пикирлерди оңдоо кандай мааниге ээ болсо, «Куттуу билим» дастанынын казынасындагы маданият жана идеологиялык тарыхый түзүлүш жөнүндөгү бир тараптуулуктарды токтотуу да ушундай мааниге ээ. «Куттуу билим» дастаны адамдардын маданий тарыхында маданий окуя катарында пайда болуп, ал өзүнө тиешелүү жалпы жана өзгөчө, алыс жана жакын, түздөн-түз жана кыйыр, салттык жана (senkiritik) маданият тамыры, маданият булактарына ээ экендигин моюнга алуу керек. «Куттуу билим» дастанынын булактарын жокко чыгаруу туура болбогон сыяктуу, ал булактар үстүндө негизсиз, далилсиз, анализсиз, тигиндей же мындай бир тараптуу көз караштардын болуусу да туура эмес. «Куттуу билим» дастанынын изилдөөдө бул дастанга негизделүү жана бул дастанды аттап өтүп, бул дастанга эң жакын булактарды салыштыруунун негизинде изилдөө алып баруу керек. «Куттуу билим» дастанынын салтынын булагы менен «Куттуу билим» дастанындагы бүткүл инсан

³³ Жогорку эмгек,.-205 –б.

³⁴ Хе Жыңшуен. «Куттуу билимдеги» улуттук маданиятты кабыл алуусу жана кошулуп кетүүсү туурасында. /«Куттуу билим» дастаны жөнүндөгү изилдөөлөр(илимий макалалар жыйнтыгы).- Үрүмчү, 1983. -157-б.

маданият тарыхына орток пикирлерге байланыштуу булактар менен айырмалап кароо керек, көп агымдуу, параллель көз караштарга көңүл буруу керек, арандан зорго бир булактан таасирленген деп айтуу туура эмес. «Куттуу билим» дастанынын ар түрдүү булактары менен негизги булактары, бул түрдөгү идеялык булагы менен турмуш булагы, булактар менен автордун идеялары, ар түрдүү идеялык пикирлер менен негизги идея айырмалынып, туура анализ кылынуусу керек. Ушул маселе туура чечилсе Кытайдагы «Куттуу билим» дастанынын маданий түзүлүштөрү жана идеялык булактары үстүндөгү изилдөөлөрүбүз тереңдейт жана илимий деңгээлде өнүгөт.

Диссертациянын үчүнчү бөлүмү “«Куттуу билим» дастанынын адабий чыгарма катары караган изилдөөлөр” деп аталып, анда дастанды адабий чыгарма катары караган изилдөөлөргө талдоо жүргүзүлдү.

«Куттуу билим» - эң жогорку көркөмдүккө ээ болгон чыгарма болуу менен бирге таалим-тарбия берген жана күчтүү дидактикалык мүнөзгө ээ жана баяндоо ыкмасы жагынан лирика менен драмалык негизди бириктирген ыр түрүндөгү чыгарма. Лаң Йиндин пикири боюнча “реализм менен романтизм тыгыз биргелештирилген, көркөм ыкмасы жагынан байыркы чыгыш адабиятынын классик уйгур адабиятынын өзгөчө улуттук традициясын билдирүүчү оригиналдуу чыгарма”³⁵.

Адабияттын өзгөчөлүгү анын образдуу ой жүргүзүүсүндө. Цай Цанжин бул дастан “түздөн түз образдуу ой жүргүзүү, акыл логикалык ой жүргүзүү жана диалекттик ой жүргүзүүнү бириктирип, үчөөнүн бир биринен бөлүнбөс абалын көрсөткөн деп караган”³⁶. Юу Жун «Куттуу билим» нукура адабий чыгарма, ошондуктан аны тек гана эстетикалык жол аркылуу гана түшүнүүгө болот. Бул чыгарманын мазмуну менен формасынын бирдейлиги, формасынын төп келишкендиги жана тактыгы, ошону менен бирге ыр менен жазылган драма мүнөзүндөгү ыкмасы чыгармага жагымдуулукту алып келген, бу «Куттуу билимдин» эстетикалык өзгөчөлүгү болуп эсептелет” деген көз карашты айтат³⁷. А. Т. Өткүр да «Куттуу билим»- көптөгөн философиялык идеяларды өз ичине алган лирикалуу дастан. Бирок форма жагынан караганда ал төрт каармандын диалогу жана монологу менен жаралган ыр-драма”³⁸ деп карайт.

Биздин пикирибизде «Куттуу билим» чыгармасы бул - адам жана анын бакыт таалайынын космологиялык философиялык негиздери жана анын коомдук-философиялык саясий мыйзамы, экономикалык жана руханий шарттары тууралуу рационализмдик жана гуманизмдик ой жүгүртүү энциклопедиясы. Ошондуктан, «Куттуу билим» чыгармасын орто кылым мезгилиндеги адам таануу чыгармасы, идеалдуу коом жөнүндөгү концепция, табигый пантизм дүйнөгө көз караштары баш көтөргөн коомдук философиялык системасынын кооз чоң имараты деп айтууга болот. Абдышүкүр Мухамматимин “«Куттуу билим» казынасы” аттуу эмгегинде Жусуп Баласагындын төрт символдук каарман аркылуу баяндаган маселелерин анализдеген. Жусупжан Али Ислами «Куттуу билимди» мыйзам жыйнагы катары караган жана ал Эл аралыкилим чөйрөсүндө «Куттуу билим» дастанын «мамлекетти мыйзам аркылуу башкаруунун программасы», «мыйзамдар жыйнагы» деп айткандардын көз караштарын калыс жана өз китеби үчүн маанилүү бир пикир деп караган.³⁹

³⁵ Китепте: Лаң Йиң. Кытай адабият тармагындагы «Куттуу билим» дастаны. Улуу илимий чыгарма “Куттуу билим”. - Урүмчү, 1999. - 143-б..

³⁶ Цай Цанжин “Куттуу билим деги” байркы жөнөкөй образдуу ой-пикирлер. // Кашкар пединституту илимий журналы. - 1991. - №1, 23-б

³⁷ Юу Жун, “Куттуу билимдеги эстетикалык өзгөчөлүгү. // Шинцияң гуманитардык илимий журналы. - 1987. - №6-, 53-б

³⁸ Абдурехим-Өткүр. «Куттуу билим» жана анын адабияты тарыхындагы орду. // тарим. - 1985. №-8-, 13-б

³⁹ Жогорку эмгек. - 9-б.

Чындыгында да, чыныгы мааниси боюнча алганда, «Кутадгу биликти» өз дооруна ылайыктуу мамлекетти адеп-ахлак, мыйзам, илим, адилетүүлүк менен башкаруунун программасы деп да кароого болот.

Биздин пикирибизде «Куттуу билим» жандуу мазмунда «коомдук бакыт жөнүндөгү билим» деген түшүнүктү берет. Муну баса айтуунун зарылдыгы – «Куттуу билим» дастанындагы пикирлер баарынан мурда калкка, кеңири адамдар коомуна карата айтылган. Аны бир бүтүн философиялык жана идеялык көз караштар системасы катары берип, коомдо жашоочулардын бардыгына орток, коомдук бакыт таалайды максат кылып жазган. Бул «Куттуу билим» жана анын автору үчүн биринчи орунда турган маселе жана негизги максат болуп эсептелет. Жусуп Баласагын чыгармасында сүрөттөгөн акыл парасат, билим жана коомдук ахлак маселелери, мамлекет өкүмдарларына эмес, бардык бакыт издөөчүлөргө карата айтылгандыгы ачык айкын билинип турат.

Бирок да өзгөчө белгилеп кетүүчү маселе Жусуп Баласагын жоргоруда айтылган бардык маселени көркөм образдардын өз ара мамилеси, ой жүгүртүүлөрү, карама-каршылыктары аркылуу көркөм сүрөттөгөн. Ошого карап, Кытай аалымдарынын «Кутадгу билигди» адабий чыгарма деп карагандарынын пикири туура деп ойлоймун.

Бул бөлүмдүн 1-бөлүмчөсү “ **«Куттуу билим» дастанынын сюжети жана композициясы жөнүндөгү изилдөөлөр**” деп аталды да мында чыгарманын сюжеттик өзгөчөлүгүн изилдөөгө кайрылган адабиятчылардын пикирлери анализге алынды.

Абдушүкүр Мухамметиминдин пикири боюнча «Куттуу билим» чыгармасынын сюжети 12 –баптан башталат. Анын алдындагы 11 баптын ичинде 1-4 баптары салттык диний көз караштарды даңазалоо. 5-бап пайгамбардын салттык баяндарына арналган. 10-11-баптары болсо чыгарманын негизги мазмунуна карай жыла баштайт жана тактап айтканда, анын кириш бөлүгү болуп, ошол бөлүгүндө илим, таалим, жакшылык иштер жана адамзаттын тили даңазаланган. Дастанга кийинчерээк автор өзүнө таандык үч ыр түрүндөгү глава⁴⁰ кошкон. Ал 176 бейиттен турат. Булар автордун кийинки рухий абалын жана нараазычылыктарын өз ичине алган.

Рейхан Кадыр «Куттуу билим» чыгармасынын негизги сюжеттик мазмуну -чыгармадагы каармандардын бир бири менен пикир алышуусу, кат алышуусу аркылуу курулгандыгын айтат. Чыгармадагы каармандардын сүйлөшүүлөрү жана анын каттарынын мазмундары негизинен мындай үч мазмун менен байланыштуу: Өлүмдүн чындыгы жана экинчи дүйнөнү эстеп туруунун зарылдыгы; бул дүйнөнүн үзүрүн көрүүнүн пайдасы жок экендиги, Аллага тообо кылуунун зарылдыгы; бул дүйнөдөгү адамдардын оопасыздыгы жана өлбөс- өчпөс иштердин кадырына жетүүнүн зарылдыгы. Бул сүйлөшүүлөрдүн негизинде курулган улуу бийик максаттарды автор чыгарманын кириш баптарында жарыя кылган (7-10-баптар)⁴¹ деп караган.

Биздин пикирибизче иште Кытайда чыгарманын сюжеттик композициялык түзүлүшү боюнча эмгектердин көп эместигин эске алып, бул боюнча өзүбүздүн пикирибиз билдирилди. «Куттуу билим» түрк уруулары ислам динин кабыл алгандан кийин араб - фарс адабиятынын таасиринде пайда болгон. Стили жактан «Куттуу билим» байыркы фарс эпосу «Шах намеге» окшош араб-фарс мутакарип ыр түрүндө жазылган. Мазмуну жактан «Куттуу билим» дастаны Ибн-ал - Муккафанын «Adab al - Kabir» жана «Adab as - saghir», Ibn Qutaubanyn «Kitab – al- Sultan», Ibn abd Rabbihnin «Kitab al - iqb» сыяктуу китептерге окшош, -«Өкүмдарлар күзгүсү» сыяктуу чыгармаларга таандык.

Композициясы боюнча көптөгөн чыгармалар ичинде, «Куттуу билим» дастаны Кайкаустун «Кабуснамэ» чыгармасы менен эң жакын. Кайкаустун чыгармасы 3 бөлүктөн турат. 1-бөлүмү 1-9 бапка чейин кудай, аалам, диний түшүнүктөр карылык менен жаштык жөнүндө жазылган. Бул бир канча бап «Куттуу билим» дастанынын алдыңкы 10 бабына окшойт. 2-бөлүмү 10-35-бапка чейин. Согуш, байлык топтоо, нике, балдар

⁴⁰ 1. Жаштыкка өкүнүп, карылык жөнүндө айткандары; 2. Замандын бузуктугу, достордун жапасы жөнүндө; 3. Китеп ээси Жусуп улуу хас ажиптин өзүнө насааты

⁴¹ Рейхан Кадыр. "Куттуу Билим" менен уйгур маданияты. -Ички моңгол, 2003. -34-б.

тарбиясы, душман, билим алуу жана мыйзамдын ролу жөнүндө жазылган. Бул бөлүгү «Куттуу билим» дастанынын 2-бөлүгүнө окшойт. Бирок «Куттуу билим» дастанында «кабуснамэдеги» тамактануу, арак-шараб ичүү, шахмат ойноо, мергенчилик кылуу, ат үстүндө топ ойноо, сүйүү жана турмуштан ырахат алуу боюнча өзүн-өзү кармай билүү темасы кепке алынбаган. 3-бөлүгү 32-44 бапка чейин. Бул бөлүгү «Куттуу билим» дастанынын 2-3-бөлүгүнө окшойт. Бул эки чыгарманын ар кайсы баптардагы түзүлүшү бири-бирине окшобойт. «Кабуснамэ» ар кайсы баптары акылман сөздөр жана аңгемелерден түзүлгөн. «Куттуу билим» сюжети жөнөкөй дастан, ал аңгеме менен жазылган эмес.

«Куттуу билим» дастаны 1069-1070 жылга чейин жазылган, «Кабуснамэ» китеби болсо 1082-1083-жылдар аралыгында жазылып бүткөн. Эгер бул эки убакыт чынында эле ушундай болсо анда биз оңой эле кайсы чыгарма мурда жазылгандыгын аныктай алабыз. Жусуп Баласагындын «Кабуснамэ» китебинен пайдаланбаганы күмөнсүз.

Жусуп Баласагын эмне үчүн диалог формасы же болбосо драма формасы менен чыгармасын жазган? Биз муну түрк тилиндеги эң байыркы кошок «Кыш менен жаздын талаш-тартышынан» негизги өзөгүнөн табабыз. Бул кошокту «Дивану Лугат –ит түрк» китебинде жолугат. Негизи бул бир дастан эле, бирок «Дивану Лугат –ит түрктүн» бир бөлүгү болуп калган. Ошондуктан биз байыркы түрк ырларында диалог формасы бар болгон деп карасак жаңылышпайбыз. Диссертацияда чыгарманын сюжети XI-баптан башталат деген окумуштуулардын пикирин кошулуу менен дастандын сюжеттик өзгөчөлүгү кеңири анализге алынып, андагы окуялар каармандын диалогу аркылуу түзүлгөндүгүн белгиледик (Күнтууду, Айтолду, Өдгүрмүш, Өгдүлмүш) жана төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик: «Куттуу билим» дастаны - негизинен диалог аркылуу түзүлгөн дастан. Бирок «Куттуу билим» дастанында бардык мазмун диалог аркылуу түзүлгөн эмес. Анда баяндоо мүнөзүндөгү бейттер да жолугат бирок алар көп деле эмес. Биздин пикирибизде, «Куттуу билим» дастанында диалог баяндан дагы маанилүү орунда турат. Ошондуктан биз аны ыр түрүндөгү драма деп айтсак да болот. Эгер «Куттуу билим» дастанын драма деп карасак, анда анын ар бир бөлүмү бир көрүнүш болуп, чыныгы драмадагы көшөгөнүн ачылыш ролун ойнойт. Бирок «Куттуу билим» чыгармасын ыр түрүндөгү драма деп эсептегенде да болбойт, анткени ал адаттагы ыр түрүндөгү драмалардан айырмаланып турат. Бул чыгармада каармандардын сахнага чыгуу тартиби: Күнтууду – Айтолду – Өгдүлмүш – Өдгүрмүш. Бул сыяктуу форма «кезектешип сахнага чыгуу» дастандын өзгөчөлүгүн түзөт. Ошон үчүн «Куттуу билимди» драмалык форманын элементтерин өзүндө алып жүргөн эпикалык дастан деп шарттуу түрдө атоого болот.

“«Куттуу билим» дастанындагы образ түзүү жөнүндөгү изилдөөлөр” деп аталган 2-бөлүмчөдө дастандын образ системасын анализдеген эмгектер каралды.

«Куттуу билим» дастаны чагылдырган бир адамдын жалпы адамзаттык бийиктикте туруп, адамдардын өз бактысын кайсы жол аркылуу табуу жөнүндөгү күчтүү философиялык негизге ээ болгон көз караштарды берүүсү тууралуу терең изилдөө жүргүзгөн Кытай аалымдары аз эмес. Алар өз изилдөөсүндө «Куттуу билим» дастанында чагылдырылган бакытка жетүү жолу эмне үчүн төрт образ же болбосо төрт түрдүү фактор менен эле байланышкан? Төрт образ аркылуу автор кандай идеялык мазмунду бергиси келген? Өдгүрмүштүн образы будда дининин күчтүү таасири аркылуу жаралганбы деген сыяктуу суроолордун тегерегинде талаш-тартыштар жүргүзүшкөн.

Кытайлык уйгур аалым Аблимит Рози өзүнүн “«Куттуу билим» дастанынын идеясын жана төртүнчү каарман Өдгүрмүш жөнүндөгү пикирлер” аттуу макаласында бул маселеге токтолуп “төрт каармандын ичинде Айтолду бардык чыгармадагы негизги ой-кыял жана максат. Күнтууду хан, Өгдүлмүш, Өдгүрмүш болсо себеп натыйжа, тактап айтканда, бир улуу кыял жана максатты ишке ашыруу жолунда кем болсо болбой турган

көп кырдуу көпүрө, негизги өзөгү”⁴² деп караган. Бирок Лаң Йиңдин пикири анын пикирине дал келе бербей, «Куттуу билим» чыгармасындагы төрт каармандын ичиндеги Күнтууду хан - чыгарманын башынан аягына чейин роль ойногон бирден-бир каарман. Ал башка каармандарды бири-бирине байланыштыруучу чыгарманын окуясынын бири-бирине кураштырган сюжеттик линиясы болуп эсептелет”⁴³ деп караган.

Биздин пикирибиз боюнча, «Куттуу билим» дастанынын сюжеттик орун тартиби - жалгыз чыгармадагы драмалык карама-каршылыктарды жаратуу үчүн түзүлгөн эмес. Андан да маанилүүсү – ал Жусуп Баласагындын бакыт тууралуу идеясын түшүнүүгө өбөлгө түзгөн жолдун бири.

«Куттуу билим» дастанында бакытка жетүүнүн жолу эмне үчүн төрт образ аркылуу чагылдырылып берилген деген суроого Абдышүкүр Мухаммадимин философиялык багыттан изилдеп, Жусуп Баласагын «дүйнө топурак, суу, аба, жана оттон» турган төрт нерсе менен жаралгандай, өзүнүн дүйнөгө көз карашын көркөмдүк ыкмалар аркылуу чагылдыруу үчүн төрт символдук мүнөздөгү драмалык каарманды тандап алды. Булар образдашкан философиялык категориядан түзүлгөн. Жусуп Баласагын өз каармандарына алардын категориялык өзгөчөлүгүнө карап, байыркы уйгур сөздүктөн тандап аттарды койгон. Алардын ар бирине жекече мүнөз берген»⁴⁴ - деп жооп берди. Ал бул пикирин далилдеш үчүн байыркы Орхон Енисей жазма эстеликтери жана Турпан тексттеринин жардамы менен далилдей алган. Эсенжан Аблиз да ушундай пикирде, ага кошумча “кантип эле эки каарман каза болуп, экөө тирүү калат?” деген суроо коюп, Бул суроого карата ал мындай жооп берген: От менен аба жеңил болгондуктан сакталып калган. Чындыгында бакыт жана канаат туруксуз нерсе болгондуктан убактылуу жоголуп кетсе да бирок адамдарда адилеттүүлүк менен акыл болсо гана - бакытты канаат кылуу менен кайра кайтарып алууга толук мүмкүн”⁴⁵ .

Чең Чыңпин бул маселе боюнча башкача көз карашта болгон: «Куттуу билим» дастанында төрт негизги каармандын экөө мезгилсиз каза болушу, автордун чебердигин билдирип, бакыттын символу Айтолду, канагаттын символу Өткүрмүштүн өлүмү, адилеттүүлүктүн символу Күнтууду менен акыл парасаттын символу Өгдүлмүштүн узун өмүр сүрүүсүнөн, Жусуп Баласагын кийинки эки түрдү аяр мамиле кылып карап, мамлекетти башкарууда адилет жана акыл парасатка таянуу керек, бул мамлекеттин негизги өзөгү болуп, түбөлүккө баалуу экендигин билдирген»⁴⁶.

Биздин оюбузча, Чең Чыңпиндин пикири туура. Анткени автордун бул көз караштарын албетте, «Куттуу билим» чыгармасындагы образдардын сыйкырдуу өзгөчөлүгү менен баяндоо мүмкүн. Автордун өз каарманы Айтолду (бакыт) жана Өдгүрмүштү (канаат), каза кылып өзүнүн туруксуз бакыт жана бузулган коомдук көрүнүшкө карата трагедиялуу сезимин күчөтүп чагылдырган болуусу мүмкүн. Күнтууду менен Өгдүлмүштүн жашоосу жана Өгдүлмүштүн Айтолдунун өлүмүнөн кийин пайда болушу, бакытсыздыктын акылга бере турган илхам мүнөзүндө орун алышына окшоп кетет. Адилеттик мыйзам жана акыл билим жөнүндө Жусуп Баласагындын жашоого үмүт менен карашы жана Өгдүлмүштү баш каармандык орунга коюусу автордун адамзаттын келечегине ишенич менен карагандыгын далилдейт.

Кытайда «Куттуу билим» дастанынын образ жаратуу маселеси жөнүндө изилдөөлөр анча көп санда эмес.

⁴² Аблимит Рози. «Куттуу билим» дастанындагы идеялык түзүлүшү жана төртүнчү каарман Өдгүрмүш жөнүндөгү пикирлер” //Шинжаң университети илимий журналы. -1985-№2.

⁴³ Лаң йиң. «Куттуу билим» дастанын менен чыгыш батыш маданияты. - Үрүмчү,1992. - 78 б,

⁴⁴ Абдышүкүр Мухаммадимин .«Куттуу Билим» казынасы. -Үрүмчү.,1999.- 69-б .

⁴⁵ Жогорку эмгек, 700-б.

⁴⁶ Чең Чыңпин. «Куттуу Билим» дастаны—байыркы уйгур элинин ден соолукту сактоо билими. - 2008. -62-б.

Лаң Йиң Өдгүрмүштүн атынан буддизм дининин жыты келип турат деп, ошону менен бирге анын дүйнөгө көз караштары боюнча да бүтүндөй будда дининин дүйнөгө көз карашы, турмуш жөнүндөгү көз карашы чагылдырылган деген пикирин тастыктайт⁴⁷.

Чындыгында Өдгүрмүштүн атынын мааниси «ойгонуу, эсине келүү» сыяктуу маанилерди билдирет. Чыгармада бул аттын негизи «оттон» жасалган деген сөздөр кездешет. Мисалы, Одунгил (1209-бейит), одуг (408,452-,1956-бейиттер), одуглук (440-,442-бейиттер) ж.б.у.с. бул жердеги «ойгонуу, эсине келүү» рухий жааттагы ойгонууга карата айтылып, ал албетте нукура будда дининде айтыла турган түшүнүк эмес. Ар кандай динде камтылган ислам дининде да жаратуучуну таануу, аны эстеп туруу сыяктуулардын бардыгы рухий жактан ойгонуу болуп эсептелет. Диссертацияда Абдышүкүр Мухаммадиминдин, Хорметжан Абдурахмандын да бул туурасындагы пикирлери каралды жана Өдгүрмүш кайсы диндин идеясына өкүлдүк кылуу маселесине келгенде, Өдгүрмүштүн идеясы чындыгында ислам дининдеги дервишке таандык деп карасак да болот деген жыйынтык чыгарылды.

Өдгүрмүштүн образы тууралуу атактуу окумуштуу, профессор Абдыкадыр Жалалидин өзүнүн «Куттуу Билимдеги» адабият теориясына «Өдгүрмүш реалдуу дүйнөгө таандык кубанычтан алыстап, акыреттин көркөмдүк кубанычына умтулган образ болсо да абсолюттук маанидеги дербиш эмес эле» деп айткан жана ушул ойлорду дастандын 6105-6106-бейиттеринде Өдгүрмүштүн айткан сөздөрүнөн далил көрсөтүп берет.

Негизинен Кытай окумуштууларынын дастандын көркөм образдарын түшүнүп, анализдөөлөрү көп жагынан жакын экендигин көрөбүз, бир гана Өдгүрмүштүн образын будда динине байланыштыруу кытайда көптөгөн карама-каршы пикирди жараткан. Биздин оюбузча чыгармадагы ар бир образ багышталган иштердин өзгөчөлүгүндөгү касиет жана сулуулукка кепил болот деп ойлойбуз.

Үчүнчү бөлүмчө **“Кытайлык аалымдарнын «Куттуу билимдин» стилистикалык өзгөчөлүгү жана көркөм сөз каражаттары жөнүндөгү пикирлери”** деп аталат.

«Куттуу билим» изилдөөсү жүз жылдык жолду басып өттү. Жүз жыл аралыгында «Куттуу билимдеги» дин ишеним, философия, астрономия, фольклор, мыйзам, илимий иштер, тил, коом таануу өндүү маселелерди изилдеп чоң ийгиликтерге жетишкен болсо да адабият жагынан, айрыкча стилистика жагынан «Куттуу билим» системалуу изилденбеген. Бул «Куттуу билим» изилдөө жаатындагы бир боштук болуп келген. Шинжаң университети филология институтунун профессору Арслан Абдулланын «Куттуу билим» стилистикасы⁴⁸ эмгеги мына бул бош калган орунду толуктады.

«Куттуу билим» дастанынын грамматикалык стилистикасын изилдөө да Арслан Абдулланын эмгегинин үчтөн бир бөлүгүн түзүп, «Куттуу билим» дастанындагы жандуу мисалдар аркылуу анализге алган. Айрыкча «Куттуу билим» дастанындагы сүрөттөөлөрдү стилистикалык формалар» деген бешинчи бапта автордун дастанында канчалык көп стилистикалык формалардан пайдалангандыгын далилдөө үчүн дастанда колдонгон стилистикалык методдордун статистикасын берген. Изилдөөчүнүн пикири боюнча дастанда “окшоштуруу” 1-орунда анан дагы чыгармада идиома, синоним, кош сөздөрдү, түстү билдирип, символдорду, сөздөрдү Жусуп Баласагын эң чебер колдонгон. Өз пикирин далилдөө үчүн Арслан Абдулла көп фактылык материалдарды мисал келтирген. Диссертацияда булар боюнча кеңири сөз болот. Ошондой эле иште автордун Жусуп Баласагындын эффемизмди колдонуу чеберчилиги боюнча туура пикир айткан деп белгиленет.

Арслан Абдулла «Куттуу билим» дастанынын стилистикасынан» турган бул чыгарманын көркөм сөз каражаттарын, сөздөрдү колдонуудагы сегиз принципке таянып,

⁴⁷ Лаң Йиң. «Куттуу Билим» дастанын менен чыгыш батыш маданияты. - Үрүмчү, 1992. - 117- б.

⁴⁸ Арслан Абдулла. «Куттуу Билим» стилистикасы. - Үрүмчү, 2001, 112-б.

анализ кылган. Бирок анын ичинде «сөздөрдү жандуу колдонуу» маселеси башка мазмундарга караганда үстүрттөн анализ кылынгандыгы биз тарабынан иштин кемчилиги катары эсептелди жана иште буга карата толуктоо киргизилди.

Диссертацияда кытай аалымдарынын эмгектеринде буга чейин эч бир сөз болбогон Ж.Баласагындын «абстракттуу сөздөрдүн ордуна конкреттүү образдуу сөздөрдү колдонуу», «Сөздөрдү окшоштуруу жана стилистикалык мааниде колдонуу», «Сөздөрдү тыбыштык жактан айкалыштырып колдонуу», «Сөздөрдүн өзгөчө орун тартипте колдонулушу», «Лексикалык антонимдик маанидеги сөздөрдүн колдонулушу» тууралуу «Куттуу билимден» алынган конкреттүү мисалдардын негизинде анализ жүргүзүп Арслан Абдулланын жогорудагы пикирине толуктоо киргизүүгө аракеттендик жана муну менен Ж. Баласагындын сөз менен иштөө чеберчилигинин жогору экендигин дагы бир жолу далилдедик.

6645 бейтти өз ичине камтыган ушундай чоң көлөмдөгү ыр түрүндөгү чыгарманын адабий тил чеберчилиги жөнүндө жогорудагы ой - пикирлер аркылуу анын бардык тил өзгөчөлүктөрүн албетте, толук ачып берүүгө мүмкүн эмес. Ошондой болсо да, дастандын көркөм тил ыкмасы жөнүндө муну тактоо мүмкүн, автор дастандын түзүлүшүнө, көркөм мазмунуна, философиялык, илимий жактарына канча эмгек сиңирген болсо, сөздөрдү орундуу колдонууга ушунчалык зор эмгек жумшаган. Дастандын бүгүнкү күнгө чейин колдон түшүрүлбөй окурмандардын сүйүп окушуна, окумуштуулардын талыкпай изилдөөлөрүнө, ушундай чебердик менен ар түрдүү стилистикалык формалардан пайдаланып, ой-пикирлерин так, даана чагылдырып бергендиги маанилүү бир себеп болду – деп айтууга болот.

Диссертацияда уйгур филологу Мехмуд Зейди «Куттуу билим» дастанындагы макал-лакаптар жана накыл сөздөрдүн колдонулушу жөнүндө» аттуу макаласында «Куттуу билим» дастанынын бейттеринде чагылдырылган накыл сөздөр же макал-лакаптардын саны аз эмес, анын тематикасы да кыйла кенен бир канча тармактарга бөлүнгөн деп туура көрсөткөн.

Ал эми Профессор Абдукадыр Жалалидин «Куттуу билим» дастаны байыркы түрк тилдүү элдердин адабиятындагы негизги жанрлардын бири болгон макал-лакаптардын зор даражада кеңейтилиши, көлөмүнүн чоңоюшу жана сюжеттелиши эле» деп белгилейт.⁴⁹

Жогоруда токтолгон эмгектердеги пикирлерге караганда Кытай аалымдары «Кут билимдин» тил байлыгын стилистикасын уйгур тилине жакындатып карашканы ачык эле байкалат.

Бул бөлүмдүн 4-бөлүмчөсү “«Куттуу билим»дастанындагы ыр өнөрү жөнүндөгү изилдөлөр» деп аталат.

«Куттуу билим» дастанынын мыкты ой казынасы жана кооз ыр саптары, бир бүтүн стилистикалык өзөк жараткан, кемчиликсиз курулган имарат. Бирок бүгүнкү күнгө чейин ушул ырдан курулган имараттын сырлары Кытай аалымдары тарабынан тиелешүү даражада изилденбей келет.

Биз бул изилдөөбүздө Кытай окумуштууларынын «Куттуу билим» дастанында колдонгон ыр формасы баяндоо стили сыяктуу пикирлерин жалпылап, «Куттуу билим»дастанындагы ыр жанрларына түшүндүрмө берип, ошону менен бирге өз пикирибизди берүүгө аракеттендик.

Кытай аалымдары «Куттуу билим» дастанында колдонулган ыр **вазиндин** бармак вазин боюнча он бир муундуу схемада, **аруз** вазни боюнча **мутакарып бахрида** жазылгандыгын айтат. Бул бахринин схемасы мындай:

(260-бейт) nəgu bar azunda bilikde kəsux
 Biliksiz təsə ərkə kəruksuz səkux
 ---V/-- -- V / -- -- V / -- -- V

⁴⁹ Абдукадыр Жалалидин . «Куттуу Билим» дастанындагы адабий теорияга байланыштуу маселелер жана факторлор//«Булак». -Үрүмчү, 2008. №4. 36 - б ..

(260-бейт) Бу дүйнөдө артыгы жок билимден
Билимсиздик эрге намыс илинген.

Адаттагы газалдар 7 бейтен түзүлөт. Газалдын көлөмү көп убакта жогоруда эскертилген чөйрөдө эң кыскасы 10 сап болсо да, ал абсолюттук эмес. Акындын баяндоо зарылдыгына карата эрежеден сырткары болгон учурлар да бар.

Газалда даңкталган сүйүүнүн кудайды жана адамдын сүйүүсүнүн бардыгын өз ичине камтыйт. Анын ичинде ар кайсы куплеттер ортосунда логикалык байланыш кемдей көрүнөт. Бирок алар ритм, вазин жана уйкаштык жактан баштан-аяк бир-бирине шайкеш келет. Диссертацияда Ж.Баласагындын чыгармасында ырдын “Касида” формасын да колдонгон. Бул туурасында окумуштуу Ахмет Зияи белгилеген. Ал эми Абдурахим Өткүр «Куттуу билим» дастанында 200 дөн ашуун рубаи бар деп жарыя кылган, ошону менен бирге Жусуп Хас Хажибди уйгур классик адабиятындагы рубаинин негиздөөчүсү деп карайт⁵⁰.

«Куттуу билим» дастанынын азыркы уйгур вариантын иштеп чыккан Ахмет Зияи жана Абдурахим Өткүр бир пикирде Жусуп Хас Хажибди өзүнүн форма көркөмдүгүн жабык муунда да эң жогорку деңгээлге жеткирип баяндаган деп карайт⁵¹. «Куттуу билим» дастанында учуроочу жабык муундар эки саптык бейт формасында болуп, биз адат кылган (адатта «туюк» деп аталган) төрт саптан эмес. Ошол нуктан жабык муунду омоним сөздөрдөн ыр түзүү чеберчилиги деп жыйынтыктоо мүмкүн.

Маснави - Бул эки саптан бир куплет (бейт) түзөт. Ар эки сап бир уйкаштык келе турган ыр формасы болгондуктан «экилик», «жуп» деп да аталат. Уйкаштык жагынан маснави газал, касида, рубаи жабык муунга караганда бир канча эркин ыр формасы болгондуктан окуяларды баяндоодо өтө оңой. Ошондуктан, Фирдоуси сыяктуу акын «Шах наме» сыяктуу 120 миң саптан турган тарыхый дастанды ушул формада жазган. «Куттуу билим» дастаны дагы ушул формада жазылган. Тарыхтагы уламыш, дастандар, дидактикалык дастандар, романтикалык дастандардын бардыгы ошол форма менен жазылган. Фарс акындардан Санай, Фирдоусилерди, түрк ырчылардан Жусуп Хас Хажиб, Алишер Навои, уйгур ырчылардан Абдурахим Низарилерди маснавинин негиздөөчүлөрү деп эсептөө мүмкүн. «Куттуу билим» дастанынын кайсы вазинде жазылгандыгы жөнүндө Кытай окумуштууларынын арасында ар түрдүү пикирлер бар. Абдурахим Өткүр бул чыгарманын түрк тилдүү элдердин ырчылыгында салтка айланып кеткен бармак вазинде жазылгандыгы жөнүндө көз караштарды четке кагып, анын аруз вазининин мутакарип бахриде жазылгандыгын белгилейт.⁵²

Жусуп Баласагындын акындык дарамети «Куттуу билим» дастанынан көрүнүп турат. Бул чыгармадан биз анын доор жана калкка болгон жоопкерчилик рухун, эне тилин сүйүү жана анын илимий, көркөмдүк даражасын көтөрүү сыяктуу, улуттун рухун, эне тилинде баяндоо күчүн жогорку деңгээлге чыгаруу, улуттук нуктан өзүн көрсөтүү, сыяктуу сапаттарын жана акындык талантын көрө алабыз. «Куттуу билим» дастанында ыр жанрларынын ар кыл түрү кездешерине жогоруда токтолдук. Бирок ошондой болсо да анын негизги ыр түзүлүшүн эки саптар түзө турганы анык. Бул формада акын өзүн эркин сезип, ойлорун кенен чагылдырууга жетишкен десек болот.

Диссертациялык изилдөөнүн акырында иликтөөгө алынган маселенин “корутундусу” чыгарылды.

Биздин пикирибизче, «Куттуу билим» чыгармасы бул - адам жана анын бакыт таалайынын космологиялык философиялык негиздери жана анын коомдук-философиялык саясий мыйзамы, экономикалык жана руханий шарттары тууралуу рационализмдик жана гуманизмдик ой жүгүртүү энциклопедиясы.

⁵⁰ Абдурахим Өткүр. Казинилер ешигиде. - Үрүмчү, 2003. 58-б.

⁵¹ Жогорку эмгек. 67-б.

⁵² Жогорку эмгек. 69-б.

«Куттуу билим» жандуу мазмунда «коомдук бакыт жөнүндөгү билим» деген түшүнүктү берет. Муну баса айтуунун зарылдыгы – «Куттуу билим» дастанындагы пикирлер баарынан мурда калкка, кеңири адамдар коомуна карата айтылган. Аны бир бүтүн философиялык жана идеялык көз караштары системасы катары берип, коомдо жашоочулардын бардыгына орток, коомдук бакыт таалайды максат кылып жазган. Биздин пикирибизде бул «Куттуу билим» жана анын автору үчүн биринчи орунда турган маселе жана негизги максат болуп эсептелет. Жусуп Баласагын чыгармасында сүрөттөгөн акыл парасат, билим жана коомдук ахлак маселелери, мамлекет өкүмдарларына эмес, бардык бакыт издөөчүлөргө карата айтылгандыгы ачык айкын билинип турат. Ушул багыттан айтканда Жусуп Баласагын өз дастанына бакыт берүүчү билим темасын коюуга кунт койгон идея баарынан мурун хакандардын өзүнүн жана ордо иштериндеги бакыт категориясына каратылбастан, балким өзүнүн мурунку өз мекендеши Абу Насир Фарабинин «пазилеттик шаар жашоочулары жөнүндөгү көз караштар», «Kitaben tefsiles saadet» сыяктуу чыгармаларында баяндалган кеңири реалдуу дүйнө жана мамлекеттин коомдук бакыт таалай категориясы эле. Бирок да өзгөчө белгилеп кетүүчү маселе Жусуп Баласагын жогоруда айтылган бардык маселени көркөм образдардын өз ара мамилеси, ой жүгүртүүлөрү, карама-каршылыктары аркылуу көркөм сүрөттөгөн. Ошого карап, Кытай аалымдарынын «Кутадгу билигди» адабий чыгарма деп карагандарынын пикири туура деп ойлойбуз.

«Куттуу билим» чыгармасынын адабият теориясына байланыштуу талаш-тартыштуу маселелерин анализдөө аркылуу төмөндөгү жыйынтыкка келдик.

1) Жусуп Баласагын түрк элдеринин салттык аталыштар жана тамсилдик баяндоо формасы аркылуу, исламдык аң-сезим, кыял жана адеп-ахлактык көз караштарын көркөм сүрөттөөлөр аркылуу бейпил, гүлдөгөн адилеттүү коомдун картинасын сүрөттөп берди.

2) Ислам идеологиясы жана баалуу көз караштарын кандай формада баяндаганда жергиликтүү калктын кабыл алуусуна ылайык келет? Бул жактан алып караганда Жусуп Хас Хажиб, Ахмет Югнеки сыяктуу адабиятчылар салтка мураскордук кылуу, салтын кабыл алуу менен чыгармачылыкты жаңылоо позициясы аркылуу **түрк** адабиятынын ислам доорундагы формасын жана методун жаратты. Ошол процессте түрк тилдүү элдердин ислам маданиятынан мурунку баатырдык эпостору, кошоктору, макал-тамсилдери, ата-бабаларыбыздын жашоосундагы баалуу тажрыйбалары катары жаңы коомдук, маданий чөйрөдө өздөштүрүлдү.

Макал-лакаптар **түрк** элдеринин адабиятындагы түп нуска элементи катары кеңейтилип, чоң көлөмдөгү дастандын негизги бир бөлүгүнө айландырылды. Күндөлүк турмушта макал-лакаптар аркылуу максатты кыска, так, терең баяндоо - **түрк** элдеринин мамиле маданиятындагы бир негизги өзгөчөлүк болуп саналат. Макал-лакаптар доордон-доорго өтүп, ар түрдүү социал турмушта калыптанып, доордон доорго өтүп, өлбөс-өчпөс акыл баяндамага айланган. Адабияттын дидактикалык формасы Чиндыгында макал-лакаптардагы чебердиктин кеңейген, ачылган жана ислам философиясы менен кездешкен варианты десек жаңылышпайбыз.

Диссертациянын мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылган:

1. «Куттуу билим» дастанын драмалык өзгөчөлүгү жөнүндө (кытай тилинде). //Шинжаң ФЭУнун жарчысы.-Үрүмчи, 2004.-№4.-45-49-б.

2. Хитай алимлиринин «Кутадгу билик» дастаны устидики издиниш (уйгур тилинде)/«Жусуп Баласагын жана анын Идеяларынын азыркы учурдагы орду II». - Бишкек, 2007,-70 -76-б.

3.Махмут Кашгарийдин «Дивану-лугатит түрк» эмгеги кытай окумуштууларынын изилдөөсүндө”. /«Кашкарлык Махмут жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы.» атуу илимий конференциянын материалдары, - Бишкек, 2007.-439-446-б.

4. Махмут Кашгарийдин «Дивану-лугатит түрк» эмгеги кытай окумуштууларынын изилдөөсү.// Кыргыз тили жана адабияты.-Бишкек, 2009.-№15. -64-68-б.
5. «Куттуу билим» дастанынын түзүлүшү жана формасы жөнүндө (кытай тилинде).// Шинжаң ФЭУнун жарчысы.-Үрүмчи, -2007.№1.28-33-б.
- 6.«Куттуу билим» дастаны менен Дантинын «Периштелер ыры».// Шинжаң ФЭУнун жарчысы.-Үрүмчи, 2008.№3.-65-69- б
7. Кытай окумуштууларынын «Куттуу билимдин» тили жөнүндөгү изилдөөлөрү.// Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. 2009.-№15.-113-118-б.
8. Кытайда «Куттуу билим» дастанын изилдөө жөнүндө жалпы баян.// Кыргыз тили жана адабияты.-Бишкек, 2009. -№15.-133-137-б;
9. «Кут алчу билиг» дастанын кытайлык кыргыз окумуштуулары иштеп чыккан кыргызча нускасы туралуу.// БГУнун жарчысы. -2009.175-178-б;
10. «Куттуу билим» дастаны жана анын түрк элдеринин маданиятындагы орду.// БГУнун жарчысы. -Бишкек, -2009.-№2,177 -180-б;
- 11..Эл аралыкилимий чөйрөсүндө «Куттуу билимди» изилдөөнүн абалы.// Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. -2010-№4.-200-203-б.

Гульниса Жамалдын 10.01.01.-кыргыз адабияты адистиги боюнча «Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанынын Кытайда изилдениши» аттуу темада филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык изилдөөсүнүн

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: «Куттуу билим», Кытай окумуштуулары, эл аралыкилимий чөйрө, ислам философиясы, түркология, орток мурас, образ түзүү, сюжет, композициясы, ыр формасы.

Изилдөөнүн максаты: Кытай аалымдарынын 1956-2009 жылдар аралыгында жарыкка чыккан илимий эмгектерин доорлор боюнча жана атайын бир темаларга бөлүп изилдөө максат кылынды.

Диссертациялык эмгек киришүү, үч негизги баптан, корутунду, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

“Дүйнө жана Кытайдагы «Куттуу билим» дастанын изилдөөнүн абалы” деп аталат да биринчи бапта, негизинен Кытайдагы «Куттуу билим» дастанын изилдөөнүн абалы каралат. «Куттуу билимдин» изилдениш тарыхы, бир канча чечилбей келген талаш тартыштуу маселелер жөнүндө айтылган кытай жана чет эл, айрыкча кыргыз окумуштуу-адабиятчыларынын, ошондой эле белгилүү түркологдордун көз караштары сөзгө алынды.

Экинчи бап “«Куттуу билим» Кытай аалымдарынын изилдөөлөрүндө” деп аталат. Бул баптын аты эле айтып тургандай Кытай аалымдарынын «Куттуу билим» чыгармасын ар тараптуу изилдөөлөрүнүн натыйжаларын иликтөө милдети коюлду.

«Куттуу билим» дастанынын адабий чыгарма катары караган изилдөөлөр” деп аталган үчүнчү бапта кытай аалымдардын «Куттуу билим» дастанынын сюжети, образ түзүү, стилистикалык өзгөчөлүгү жана көркөм сөз каражаттары , ыр өнөрү жөнүндөгү изилдөөлөр боюнча сөз жүрдү.

Корутунду бөлүмүндө иликтөөгө алынган проблемалар кыскача жыйынтыкталды жана илимий тыянак чыгарылды.

РЕЗЮМЕ

Диссертация Гульнисы Жамал на тему «**Исследование поэмы Жусупа Баласагына «Куттуу билим» (Наука о благодатном счастье) в Китае**», представленной на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.10 - Кыргызская литература.

Ключевые слова: «Куттуу билим» (Наука о благодатном счастье), труды китайских учёных, значение поэмы в международном контексте, труды кыргызских учёных, тюркология, общее культурное наследие, формирование и создание образов, сюжеты, композиция и форма стиха.

Цель исследования: изучить китайские источники, опубликованные в 1956- 2009 годы, разделив данные научные труды по векам (эрам) и по специальным темам.

Диссертация состоит из введения, трёх основных глав, заключения, списка использованной литературы и приложения.

В первой главе «Состояние изучения поэмы «Куттуу билим» в мире и в Китае» в основном рассматривается состояние исследования поэмы «Куттуу билим» в Китае. В данной главе рассмотрена история изучения поэмы «Куттуу билим», были приняты во внимание точки зрения китайских и иностранных, в особенности кыргызских учёных и литературоведов а также известных тюркологов о спорных проблемах, дан анализ ряду таких основных проблем как язык поэмы «Куттуу билим», его принадлежность, корни основных идей.

Во второй главе «Куттуу билим» в исследованиях китайских источников», как говорит само название была поставлена цель проанализировать результаты многосторонних исследований поэмы «Куттуу билим».

В третьей главе «Исследования, рассматривающие поэму «Куттуу билим» как литературное произведение» рассматриваются сюжет, создание образа, стилистические особенности и художественные средства, мастерство стиха поэмы «Куттуу билим».

В заключении подведены итоги и научные выводы по исследуемым проблемам

RESUME

Of Mrs. Gulnisa Jamal for candidate's of philological science dissertation with the specialization in 10/01/10 – the Kyrgyz literature on the subject of: “Research of the “Kuttuu bilim” poem by Jusup Balasagyn (Science of happiness) in China.

Key words: “Kuttuu bilim” (Science of happiness), Chinese scientists, International scientific communities, Kyrgyz scientists, study of Turkic languages, common heritage, image creation, plot, composition, verse forms.

Purpose of the research: to study the Chinese sources, published in 1956-2009 dividing these scientific studies into eras (centuries) and specific themes.

The dissertation consists of introduction, three main chapters, conclusion, list of references and the annex.

The first chapter “Condition of research of “Kuttuu bilim” poem in the world and China”, mainly discusses the condition of research of “Kuttuu bilim” poem in China. In this chapter the history of research of “Kuttuu bilim” poem is examined, taking into consideration the points of view of Chinese and foreign, especially Kyrgyz scientists and experts in literature, and also well known specialists in Turkic philology on disputable problems, fundamental issues such as the language of “Kuttuu bilim” poem, it's belonging and the origin of fundamental concepts were analyzed.

In the second chapter of “Kuttuu bilim” in the research of the Chinese scientists”, as it is said in the name itself, there was set a goal to analyze the results of multilateral researches of “Kuttuu bilim” poem.

In the third chapter “Researches, considering the “Kuttuu bilim” poem as the literary composition”, the plot, image creation, stylistic features and the means of literature, verse skill of “Kuttuu bilim” poem were considered.

In conclusion, it was summarized and was given the scientific resume on problems under study.